

Ager Tarraconensis 3
Les inscripcions romanes (IRAT)
The Roman Inscriptions

Diana Gorostidi Pi

Amb una col·laboració de
Piero Berni Millet

English translations of Introductory Studies

D O C U M E N T A 16

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
INSTITUT CATALÀ D'ARQUEOLOGIA CLÀSSICA
Tarragona, 2010

3.3. Epigrafia sobre *amphorae*, *tegulae*, *imbrex* i *dolia* a l'àrea occidental del Camp de Tarragona

Piero Berni Millet*
In memoriam de Juan Solís Siles

Les inscripcions sobre *instrumentum domesticum* d'aquest catàleg formen part de l'inventari arqueològic de materials d'origen romà recollits al llarg dels darrers anys en el camp occidental del territori de Tarragona per al «Projecte Ager Tarraconensis (PAT). Estudi del paisatge arqueològic a la dreta del riu Francolí», que s'ha desenvolupat des de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica sota la direcció de la Dra. Marta Prevosti (ICAC) i el Dr. Josep Guitart (catedràtic d'Arqueologia de la Universitat Autònoma de Barcelona).

Presentem el corpus de l'epigrafia documentada sobre àmfora, tègula, *imbrex* i *dolia* per al PAT.¹ El catàleg conté 42 entrades per a un total de 62 objectes epigràfics, amb novetats rellevants, i d'altres ja publicats, la major part dels quals els hem tornat a documentar personalment en els museus per dur a terme una nova revisió crítica del material que ens ha permès, com veurem, resoldre problemes de lectura i d'identificació de les peces ja publicades per altres autors. Volem aprofitar aquestes primeres línies per agrair a les següents persones l'ajuda donada en l'estudi d'aquest interessant conjunt de materials: Jaume Massó (Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus), Mireia Ciuraneta (Casa de Cultura de Riudoms), Josep Anton Remolà (Museu Nacional Arqueològic de Tarragona), Gerard Martí (Museu d'Història de Cambrils), Ajuntament de Vila-seca i família Ferrando (col·lecció Ferrando, Vila-seca), Jacinto Sánchez (Codex), Albert Vilaseca i Iban Cabrelles (Cota 64), Pedro Otiña (arqueòleg, Ajuntament de Cambrils) i el Sr. Martorell de les indústries De Muller (Masia de Mas de Valls); així com deixar constància del nostre agraïment, pel suport científic, a Carlos Fabião (Universitat de Lisboa), Fanette Laubenheimer (CNRS París), Víctor Revilla (Universitat de Barcelona) i Juan Solís Siles (Sevilla/Posadas); i, per la seva ajuda, als nostres col·legues de

* Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC). Investigador del subprograma Juan de la Cierva del Ministeri de Ciència i Innovació.

1. Arribats en aquest punt, hem d'aclarir que els darrers dos números del catàleg relatius a inscripcions sobre *dolia* (171 i 172) pertanyen a dos jaciments de l'àrea oriental de *Tarraco* (els Munts i Torrent de les Voltes) que surten dels límits geogràfics de la zona d'estudi (figura 1). Aquestes peces han estat documentades de manera aïllada durant la realització d'aquest treball. Hem cregut convenient donar-les a conèixer atès el seu valor històric i interès científic, com una font epigràfica complementària i enriquidora d'aquest quadre general.

3.3. Epigraphy on *amphorae*, *tegulae*, *imbrex* and *dolia* in the western area of the Camp of Tarragona

Piero Berni Millet*
In memoriam of Juan Solís Siles

The inscriptions on *instrumentum domesticum* in this catalogue are part of the inventory of Roman archaeological finds made in recent years in the western part of the territory of Tarragona as part of the "Ager Tarraconensis Project (ATP): A study of the archaeological landscape on the right of the River Francolí (2005-2009)" carried out by the Catalan Institute of Classical Archaeology under the direction of Dr Marta Prevosti (ICAC) and Dr Josep Guitart (Professor of Archaeology at the Autonomous University of Barcelona).

We are presenting the corpus of epigraphy on amphoras, tiles, *imbrices* and *doliae* documented for the ATP.¹ The catalogue has 42 entries for a total of 62 epigraphic objects; it contains important new information, as well as data that have been previously published. In the case of the latter, we have personally re-documented the majority of the objects in the museums in order to undertake a new critical revision of them. As will be seen below, this has allowed us to resolve some of the questions of interpretation and identification regarding items already published by other authors. We would like to take advantage of these first few lines to express our gratitude to the following persons for the help they have given us in the study of this interesting assemblage of finds: Jaume Massó (the Salvador Vilaseca Archaeological Museum, Reus), Mireia Ciuraneta (House of Culture, Riudoms), Josep Anton Remolà (National Archaeological Museum, Tarragona), Gerard Martí (Museum of History, Cambrils), Vila-seca Town Council and the Ferrando family (Col·lecció Ferrando, Vila-seca), Jacinto Sánchez (Codex), Albert Vilaseca and Iban Cabrelles (Cota 64), Pedro Otiña (archaeologist, Cambrils Town Council) and Mr Martorell of Indústries De Muller (Masia de Mas, Valls). We are also grateful for the scientific support received from Carlos Fabião (University of Lisbon), Fanette

* Catalan Institute of Classical Archaeology (ICAC). Researcher of the Juan de la Cierva sub-programme of the Ministry of Science and Innovation.

1. Having reached this point, we have to clarify that the last two issues of the catalogue relating to the inscriptions on *dolia* (171 and 172) belong to two archaeological sites in the eastern part of *Tarraco* (Els Munts and Torrent de les Voltes) that are outside the geographical limits of the study area (Figure 1). These pieces were documented separately during this study. We believe they are worth including given their historical value and scientific interest as a source of epigraphy that complements and enriches this general picture.

l'ICAC: Marta Prevosti, Jordi López, Ramon Jàrrega, Diana Gorostidi, Anna Gutiérrez García-Moreno, José Ignacio Fiz Fernández, Loïc Buffat, Josep Maria Macias Solé i Cèsar Carreras Monfort.

El corpus està dividit en quatre parts, a raó del tipus de suport ceràmic, i, al llarg d'aquest recorregut, les inscripcions segueixen una numeració correlativa a continuació del catàleg epigràfic general del llibre. En els tres primers apartats, l'epigrafia s'ordena alfabèticament seguint el sistema nominal desenvolupat per H. Dressel a *CIL* xv, donant prioritat a aquelles paraules que considerem la inicial o l'abreviació del gentilici, davant dels simples *cognomina*. Cada epígraf es presenta encapçalat per una breu informació descriptiva delimitada amb veus com ara el lloc de la troballa (ll. t.), el lloc de conservació de l'objecte (ll. c.), la lectura de la inscripció (lect.) i la literatura (lit.) o les publicacions que també han recollit l'objecte d'estudi. Ateses les particularitats epigràfiques dels segells en àmfora, per a l'edició i reproducció dels textos en el catàleg hem seguit un sistema de signes diacrítics especial que hem ideat per al seu tractament informàtic (Berni 2008, 123-124). Sota l'encapçalament s'inclou la il·lustració de la peça i, finalment, un text amb l'autòpsia al document epigràfic, seguit per un estudi sintètic que persegueix la finalitat d'identificar, llegir i datar l'exemplar. Cada segell s'identifica per un número i, dins de cada número, les diferents variants es distingeixen per una lletra. L'últim apartat relatiu als *dolia* s'organitza d'una altra manera molt més senzilla, seguint l'ordre alfabètic dels jaciments, perquè l'epigrafia d'aquests envasos reuneix, gairebé sempre, dues classes d'inscripcions (segell i grafit) que, des del nostre punt de vista, han de ser analitzades i estudiades com un *unicum* dins del seu propi espai productiu.

3.3.1. Valor funcional i significat de les inscripcions

La majoria de les inscripcions recollides en el catàleg són segells (*sigilla*) obtinguts mitjançant la impressió sobre el fang fresc d'una matriu o punxó (*signaculum*), generalment de forma rectangular o quadrangular, amb dades onomàstiques abreujades difícils d'interpretar. D'altra banda, al darrer apartat dels *dolia* també recollim els grafits numerals realitzats amb un objecte punxant després de la cocció del recipient (*post cocturam*) per prendre nota de la seva capacitat contenidora. En tots els casos, es tracta dels típics *dolia defossa* destinats a la fermentació i emmagatzematge de vi que se solen documentar sovint en els jaciments romans de Catalunya associats a espais productius (*cellae vinariae*).

Pel que fa al valor funcional i el significat dels segells, creiem necessari donar algunes indicacions prèvies basades en les directrius marcades pel savi H. Dressel a finals del s. xix en els seus treballs sobre

Laubenheimer (CNRS Paris), Víctor Revilla (University of Barcelona) and Juan Solís Siles (Seville/Posadas), and for the assistance of our colleagues at the ICAC, Marta Prevosti, Jordi López, Ramon Jàrrega, Diana Gorostidi, Anna Gutiérrez García-Moreno, José Ignacio Fiz Fernández, Loïc Buffat, Josep Maria Macias Solé and Cèsar Carreras Monfort.

The corpus is divided into four parts, according to the type of pottery medium, and the inscriptions are numbered correlatively following the book's general epigraphic catalogue. In the first three sections, the epigraphy is in alphabetical order, in keeping with the nominal order developed by H. Dressel in *CIL* xv, giving priority to those words we believe to be the initial or abbreviation of the family name over simple *cognomina*. Each epigraph is headed by a brief description delimited with information including the place it was found (ll. t.), the place in which the object is preserved (ll. c.), the interpretation of the inscription (Lect.) and the literature (Lit.) or other publications that have included it. Given the epigraphic particularities of stamps on amphoras, for the publication and reproduction of the texts in the catalogue we have used a special system of diacritic symbols devised for computer processing (Berni 2008, 123-124). Below the heading there is an illustration of the piece and, finally, a text with the autopsy of the epigraphic document, followed by a synthesis study that aims to identify, read and date the item. Each stamp is identified by a number and, within each number, the different variants are identified by a letter. The final section relating to the *dolia* is organised in a different, much simpler way, in alphabetical order of the names of the archaeological sites. The reason for this is that the epigraphy on such vessels almost always has two types of inscription (stamp and graffito) that, in our opinion, have to be analysed and studied as a *unicum* within their own place of manufacture.

3.3.1. The functional value and significance of the inscriptions

The majority of the inscriptions in the catalogue are stamps (*sigilla*) made by stamping a matrix or punch (*signaculum*) on the wet clay; they are usually rectangular or quadrangular and contain abbreviated onomastic information that is difficult to interpret. In the last section on *dolia* we also include the numeric graffiti inscribed with a pointed object after firing (*post cocturam*) to show the capacity of the container. In all these cases they are the typical *dolia defossa* used for wine fermentation and storage that are often found at Roman archaeological sites in Catalonia associated with wine production (*cellae vinariae*).

As far as the functional value and significance of the stamps is concerned, we believe it is necessary to

l'*instrumentum inscriptum* de Roma (CIL xv). Els segells dels objectes de fang més pesants són un «registre de fabrica» o «indicació de propietat» sobre materials finalitzats i reproduïts en sèrie. El significat de les marques en àmfora mai ha estat un tema fàcil d'abordar i debatre. Se sap que aquests textos es limiten, substancialment, a indicacions onomàstiques (noms d'individus) i toponomàstiques (noms de llocs de producció), expressades amb gran varietat de fórmules, formes i desenvolupaments, a raó de les particularitats de cada establiment terrissaire.

Per al cas de les àmfores, un recipient produït per transportar-hi aliments, el debat s'ha centrat en dos fronts encara oberts, entre els qui veuen el productor/client-exportador, i els qui ho atribueixen al fabricant de l'àmfora. Des del nostre punt de vista (Berni 2008, 19 s.), l'àmfora té una propietat natural especial, la de l'envàs i del contingut, que és determinant a l'hora d'entendre el seu singular sistema epigràfic. Aquesta dualitat imposa un límit a les funcions de les diferents classes d'inscripcions: els grafitis *ante cocturam* (abans de la cocció) i els segells s'identifiquen amb l'envàs, mentre que els *tituli picti* (inscripcions pintades) i els grafitis *post cocturam* guarden relació amb el producte envasat. Per tant, hi ha una separació de funcions per als individus registrats en les diferents classes d'inscripcions, de tal manera que el personatge d'un segell no pot ser referit, funcionalment, al contingut de l'àmfora, de la mateixa manera que el personatge d'una inscripció pintada tampoc pot ser referit, funcionalment, al contenidor. Per tant, les dades dels grafitis *ante cocturam* i els segells giren al voltant de la fabricació de les àmfores, mentre que els *tituli picti* i els grafitis *post cocturam* ens informen sobre la comercialització (o l'ús que s'estava fent) del producte envasat.

Segons la nostra manera de veure (Berni 2008, 127 s.), el significat dels segells s'ha d'abordar amb l'enfocament inicial de Dressel, que els va atribuir el valor de «marca de fabrica», i entendre les seves dades onomàstiques i toponomàstiques en relació amb el lloc de producció, el propietari del complex terrissaire i les persones responsables de coordinar l'activitat artesanal (Dressel 1878). Des d'aquest punt de vista, el missatge del segell té la finalitat d'indicar, sense ser expressat formalment, el lloc on ha estat fabricat l'objecte de fang cuit. El missatge es formula amb un llenguatge sintètic basat en simples paraules abreujades que registren noms d'individus, sense subjecte i predicat, ni atributs que revelin la identitat del personatge, el seu estatus social, el pes específic dins del context productiu de la terrisseria. Cal suposar, doncs, trobar en els textos dels segells referències nominals relatives al propietari dels terrenys on s'ubicava la terrisseria, al propietari efectiu o temporal de la *figlina*, o al responsable de coordinar el treball artesanal de l'*officina* ceramista que va fabricar l'objecte.

provide some prior indications based on the guidelines set by the very wise H. Dressel at the end of the 19th century in his studies of the *instrumentum inscriptum* of Rome (CIL xv). The stamps on the heaviest clay objects are a "factory register" or "an indication of ownership" on finished, mass-produced items. The significance of the marks on amphoras has never been easy to define and has been the subject of much debate. We know that these texts are basically limited to onomastic (names of persons) and toponomastic (names of production sites) indications, expressed in a large variety of formulas and forms based on the particularities of each pottery.

In the case of amphorae, vessels manufactured to transport foodstuffs, the debate has focused on two questions that have yet to be resolved. There are those who see the marks as a reference to the producer/customer-exporter and those who attribute them to the amphora manufacturer. In our opinion (Berni 2008, 19 s.), the amphora has a special natural property, that of the container and the content, which is a determining factor when it comes to understanding its unique epigraphic system. This duality imposes a limit on the functions of the different types of inscription: *ante cocturam* (before firing) graffiti and stamps are identified with the vessel, whereas the *tituli picti* (painted inscriptions) and *post cocturam* graffiti are related to the product it contains. In this way there is a separation of functions for the individuals recorded in the different types of inscription, so that the person named on a stamp cannot be functionally linked to the content of the amphora, in the same way as the person referred to in a painted inscription cannot be functionally linked to the container. Thus, the information contained in the *ante cocturam* graffiti and stamps concerns the manufacture of the amphora, whereas the *tituli picti* and *post cocturam* graffiti tell us about the marketing of the packaged product (or the use to which it was put).

From our point of view (Berni 2008, 127 s.), the significance of the stamps has to be looked at through Dressel's initial focus. He believed they were "factory marks" and understood the onomastic and toponomastic information as relating to the place of production, the owner of the pottery and the persons responsible for coordinating the craft activity (Dressel 1878). He believed that the aim of the stamp was to indicate, without a formal expression, the place where the fired clay object had been manufactured. The message is formulated in a synthetic language based on simple abbreviated words that record the names of individuals, without subject and predicate, or attributes that would reveal the identity of the person, their social status or specific importance within the manufacturing context of the pottery. We have to suppose, therefore, that we find in the texts of the stamps nominal references relating to the owner of the land on which the pottery was

Aquest conjunt de referències planteja el problema de la fiabilitat a l'hora d'establir o assignar identitats a un determinat nom. La tria de l'epigrafiasta es basa en la perspectiva de la composició formal dels noms (Berni i Revilla 2008) i les formes de relació entre elements clau associats (Berni 2008, 135). El diagnòstic de les formes de representació té en compte: la imatge dels *tria nomina*, *duo nomina*, *cognomina* (tradicionalment interpretats com a noms servils); l'element discriminatori de l'onomàstica (noms llatins, grecs), i la morfosintaxi dels noms propis (el cas, genitiu o nominatiu). L'altre context de les formes de relació pren en consideració la jerarquia dels noms quan apareixen personatges associats en el mateix objecte (el més desenvolupat sol ser considerat el «titular», i el de nom més senzill, el personatge «subordinat»).

El grau de desenvolupament i detall dels elements que integren el text d'un segell varia en funció de la classe i la forma de l'objecte ceràmic. En els segells de les àmfores, l'escriptura a base de sigles es justifica pel reduït espai del camp d'escriptura, mentre que en les *tegulae* i *dolia* les paraules solen aparèixer més desenvolupades, de vegades, fins i tot, amb més acció narrativa, com passa amb la peça 172 del nostre catàleg: *Hermaph(hilus, -broditus) G() s(ervus) f(ecit)*. Es pot entendre aquesta manera, més o menys explícita, de fer el text d'un segell segons el tipus de suport ceràmic prenent com a exemple un altre testimoni de la Catalunya septentrional. Entre el material epigràfic de la terrisseria del Collet de Sant Antoni (Calonge, Baix Empordà) (Nolla 2008, 166, fig. 4 i 7), destaca un segell circular PLATANI sobre pivot d'àmfora de lectura ambigua per la forma i disposició de les lletres, i un segell rectangular PLATANI·L[---] sobre *dolium* amb el mateix nom disposat de manera que fa entenedora la primera lectura. A més a més, el punt davant de la lletra L divideix el missatge, com a mínim, en dues paraules, potser per indicar que el personatge era un llibert o un esclau de L[---].

Resoldre el missatge escrit dels segells és un desafiament per a tots els qui ens dediquem a confeccionar catàlegs de marques. El motiu és ben simple: els textos es presenten moltes vegades amb un llenguatge enigmàtic i fins a cert punt críptic, elaborat a base de paraules abreujades, normalment reduïdes a simples inicials. Aquest llenguatge fosc, confús i desordenat es deu al fet que van ser escrites així, a propòsit, pel mateix responsable de l'*officina* ceramista, amb un llenguatge privat només conegut en l'àmbit de les terrisseries. El contrari passa amb les inscripcions monumentals de l'epigrafia lapidària, on els textos segueixen unes regles i procediments tècnics específics, normalitzats, per fer-los comprensibles per al públic en general. Per aquest motiu, és més que probable que, ja antigament, la interpretació de les indicacions dels segells del material ceràmic industrial estigués només a l'abast de poques

located, the actual or temporary owner of the *figlina*, or the person in charge of the artisanal work of the pottery *officina* that manufactured the object.

The set of references poses the problem of reliability when establishing or assigning identities to a specific name. The choice of the epigraphist was based on the perspective of the formal composition of the names (Berni and Revilla 2008) and the forms of relation between the key associated elements (Berni 2008, 135). The diagnosis of the forms of representation takes into account the image of the *tria nomina*, *duo nomina* and *cognomina* (traditionally interpreted as servile names), the discriminatory element of the onomastic (Latin and Greek names) and the morphosyntaxis of the proper names (the case, genitive or nominative). The other context of the relationship forms considers the hierarchy of the names when people appear in association on the same object (the most elaborate is usually considered to be the "titleholder" and the simpler name, the "subordinate").

The degree of elaboration and detail of the elements that make up the text of a stamp varies according to the type and form of the pottery object. On amphora stamps, writing in abbreviations or using initials is justified by the small space available, whereas on *tegulae* and *dolia* the words are usually more complete, sometimes even with more narrative action, as in the case of Item 172 in our catalogue: *Hermaph(hilus, -broditus) G() s(ervus) f(ecit)*. We can understand this more or less explicit way of writing the text of a stamp according to the type of pottery medium, taking as an example another piece of evidence from northern Catalonia. Among the most interesting pieces of epigraphic finds from the pottery of Collet de Sant Antoni (Calonge, Baix Empordà) (Nolla 2008, 166, fig. 4 and 7) are a circular stamp PLATANI on an amphora spike, with an ambiguous interpretation due to the form and disposition of the letters, and a rectangular stamp PLATANI·L[---] on a *dolium*, with the same name set out in such a way as to make the first interpretation understandable. Moreover, the dot in front of the letter L divides the message into a minimum of two words, perhaps to indicate that the person was a freedman or a slave of L[---].

Deciphering the written message of the stamps is a challenge for all those involved in compiling catalogues of marks. The reason is very simple: the texts are often written in an enigmatic and, to a certain extent, cryptic language based on abbreviated words, normally just initials. This obscure, confused and disordered language was intentionally written like that by the person in charge of the pottery *officina*, using a private idiom known only to potters. This is the opposite of the monumental inscriptions of lapidary epigraphy, in which the texts follow specific, standard technical rules and procedures to make them comprehensible to the general public. Therefore it is more than likely

persones, i que se'n perdés el significat més enllà dels límits del lloc on van ser marcades. Així mateix, és probable que el missatge escrit dels segells, sobretot el de les àmfores, no pogués ser interpretat pels receptors de la mercaderia, i que aquests donessin escassa importància a aquest gènere d'inscripció, digne de poca estima, no només per la forma abstracta d'un missatge reduït a simples inicials: també per la deficient qualitat de la majoria de les empremtes que es documenten a la superfície de les àmfores romanes.

3.3.2. Marc geogràfic, històric i arqueològic de les troballes

L'àrea d'estudi és la situada al vessant dret del riu Francolí, i agafa part del Tarragonès, part del Baix Camp i el municipi d'Alcover. Els indicis materials més significatius s'identifiquen amb una ocupació humana del territori relacionada amb la producció de vi, i responen a un fenomen tecnològic i cultural limitat cronològicament a un període concret de la vida econòmica de *Tarraco*. Sabem per les fonts clàssiques i l'arqueologia (Revilla 2002a) que el port de *Tarraco* exporta els seus vins en proporcions importants a partir de finals del principat d'August i fins a finals del s. I dC i inicis del s. II dC. La major part de les produccions amfòriques locals constatades a les terrisseries del Camp de Tarragona se situen dins d'aquest horitzó cronològic, amb un ampli repertori de formes que poden considerar-se característiques d'aquests tallers: Oberaden 74, Pascual 1, Dressel 2-4, Dressel 7-11.

L'arqueologia mostra una activitat de la viticultura ben consolidada, des de finals del s. I aC, que respon a aquest fenomen exportador tan estès a les ciutats i vil·les romanes del litoral català i valencià. Però les referències materials relacionades es troben tot just en una fase inicial del coneixement, la major part inexplorades fins a l'actualitat, amb estructures sobre la producció de vi i d'àmfores documentades molt parcialment, que poques vegades han estat objecte d'excavació arqueològica. Les referències epigràfiques contingudes en aquest treball es basen, majoritàriament, en troballes antigues de prospeccions de superfície i en les prospeccions superficials realitzades en el marc del PAT. D'altres són el producte d'indrets excavats recentment i es limiten a uns pocs jaciments, com són els casos significatius de la Canaleta i del Mas d'en Corts a les Planes del Roquís, que ha proporcionat un nombre important de segells.

Dins dels treballs del PAT, s'han pogut reconèixer dotze terrisseries segures i nou de possibles, distribuïdes al nord i a l'occident de la ciutat, entre el riu Francolí i els darrers contraforts de les Muntanyes de Prades. S'atribueix la fabricació d'àmfores als tallers de Mas de Gomandí (Riudoms), Mas d'en Corts - les Planes del Roquís (Riudoms-Reus), Partida del Vila-sec (Alco-

that, even at the time they were written, only a few people would have been able to interpret the stamps on industrial pottery and that their meaning would have been lost beyond the place they were marked. Likewise, it is probable that the written message of the stamps, particularly those on amphoras, would not have been understood by the recipients of the merchandise; they would have given little importance to this type of inscription, which was barely worthy of attention, not only due to the abstract form of a message made up of simple initials, but also due to the poor quality of the majority of the imprints documented on the surface of Roman amphoras.

3.3.2. The geographical, historical and archaeological setting of the finds

The study area is located to the right of the River Francolí and takes in part of Tarragonès and Baix Camp counties and the municipality of Alcover. The most significant material evidence can be identified with a human occupation of the territory related to wine production and corresponds to a technological and cultural phenomenon limited chronologically to a specific period in the economic life of *Tarraco*. We know from the classical sources and archaeology (Revilla 2002a) that the port of *Tarraco* exported a large proportion of its wine between the last years of the principality of Augustus and the end of the 1st and beginning of the 2nd centuries AD. Most of the local amphora production documented in the Camp de Tarragona's potteries can be placed within this chronological horizon, with a wide range of forms that can be considered characteristic of those workshops: Oberaden 74, Pascual 1, Dressel 2-4, Dressel 7-11.

Archaeology shows us a well-established viticulture activity from the end of the 1st century BC, which corresponds to the aforementioned export activity widespread among the Roman towns and villas on the Catalan and Valencian coasts. However, the related material references are found right at the beginning of our knowledge; most are unexplored to date, with only very partially documented structures of wine and amphora production, that in only a few cases have been archaeologically excavated. The epigraphic references contained in this study are based mainly on finds made during earlier surface surveys and on those carried out as part of the ATP. Others have been recently excavated and are limited to a few archaeological sites, such as the significant cases of La Canaleta and Mas d'en Corts in Les Planes del Roquís, which have provided us with a large number of stamps.

As part of the work carried out for the ATP, twelve definite and nine possible potteries have been discovered; they are distributed to the north and west of the city, between the River Francolí and the foothills of the

ver), la Canaleta (Vila-seca), el Brugar (Reus), el Vilar (Reus), els Antigons (Reus), la Buada (Reus) i Muebles Aterco (Vila-seca). D'altra banda, les recents prospeccions del PAT han confirmat els primers vestigis materials d'una nova *figlina* a l'establiment rural romà de Sota la Timba del Castellot (JAC 64). Vegem a continuació la distribució territorial de les inscripcions del catàleg pels jaciments de l'ager *Tarraconensis* (figura 1).

– *La Buada / l'Espluga Pobra (Reus, Baix Camp) (JAC 71)*

Jaciment conegut des del s. XIX, amb restes de la *pars rustica* d'una probable vil·la romana.² Es troben *in situ* restes visibles de dos forns, el més ben conservat de planta quadrangular i l'altre cilíndric, així com gran quantitat de rebutjos ceràmic, especialment de material constructiu. S'hi fabricaven també *dolia*, i àmfores de les formes Dressel 2-4 i Dressel 7-11. Els segells CR (*in collo*) (139) i IR (*in campana*) (148) del nostre catàleg s'han de posar en relació amb la producció local de Dressel 2-4. Tots dos segells semblen registrar *cognomina* abreujats dels gestors dels tallers ceramistes. Una altra marca IR fou documentada en la intervenció arqueològica de la Canaleta dels anys 2000-2001 (Codex 2001, ref. VLC-01-6005-1) sobre un fragment informe d'àmfora que no hem vist, per la qual cosa no tenim l'absoluta certesa que es tracti del mateix segell. Un paral·lel IR de Cartago sobre Dressel 2-4 (figura 2.1) dona un horitzó cronològic del segon quart del s. I dC. També s'han documentat les marques CE (141) i sva (157) en pivots d'àmfora de forma indeterminada, si bé, segons Massó, la segona, que no hem vist, pot pertànyer a una altra Dressel 2-4 de la producció local de la Buada.

– *Mas de Gomandí (Riudoms, Baix Camp) (JAC 57)*

Jaciment conegut des de mitjan s. XIX amb nombrosos fragments de ceràmica romana en superfície (material constructiu, antefixes, àmfores), amb signes de restes de forn, com l'escòria ceràmica i separadors de forn, que posen en evidència l'existència en aquest indret d'una important terrisseria romana.³ Aquest taller produïa àmfores de les formes Dressel 2-4, Dressel 7-11 i potser també Oberaden 74, així com material constructiu, i probablement també ceràmica comuna i *dolia*. A la producció d'aquest taller corresponen les marques P (4 ex.) (154), LCM + P (137) i EVPRA (142), totes col·locades en colls d'àmfora de la forma Dressel

Prades Mountains. Amphora manufacture is attributed to the potteries of Mas de Gomandí (Riudoms), Mas d'en Corts - Les Planes del Roquís (Riudoms-Reus), Partida del Vila-sec (Alcover), La Canaleta (Vila-seca), El Brugar (Reus), El Vilar (Reus), Els Antigons (Reus), La Buada (Reus) and Muebles Aterco (Vila-seca). Recent surveys carried out under the ATP have confirmed the first material vestiges of a new *figlina* in the Roman rural establishment of Sota la Timba del Castellot (SITE 64). Below we will see the territorial distribution of the inscriptions in the catalogue for the archaeological sites of the *ager Tarraconensis* (Figure 1).

– *La Buada / L'Espluga Pobra (Reus, Baix Camp) (SITE 71)*

This archaeological site with the remains of the *pars rustica* of a probable Roman villa has been known since the 19th century². It has the visible *in situ* remains of two kilns; the best preserved has a quadrangular shape, while the other is cylindrical. There is also a large amount of pottery waste, particularly of building material. *Dolia* and amphoras of the Dressel 2-4 and Dressel 7-11 forms were also manufactured here. The CR (*in collo*) (139) and IR (*in campana*) (148) stamps in our catalogue can be linked to the local Dressel 2-4 production. Both stamps appear to record the abbreviated *cognomina* of the pottery supervisors. Another IR mark was documented during the archaeological excavations of La Canaleta carried out in 2000 and 2001 (Codex 2001, ref. VLC-01-6005-1); it is on a shapeless amphora fragment that we have not seen and cannot therefore say with absolute certainty whether it is the same stamp. A parallel IR on Dressel 2-4 (Figure 2.1) from Carthage gives a chronological horizon of the second quarter of the 1st century AD. The marks CE (141) and sva (157) on amphora spikes from an undetermined form were also documented there, although, according to Massó, the second of these, which we have not seen, could belong to another Dressel 2-4 manufactured locally at La Buada.

– *Mas de Gomandí (Riudoms, Baix Camp) (SITE 57)*

This archaeological site has been known since the mid-19th century; there have been numerous surface finds of Roman pottery fragments (building material, antefixes, and amphoras)³. There are signs of the remains of a kiln, including pottery waste and kiln separators, attesting the existence of an important Roman

2. Vilaseca 1920, 270-271; Sanz 1975, 112-113; Massó 1983, 7; 1978, 29-30; 1998b, 283; Bermúdez i Massó 1984-85, 85 i 65; Miró 1988, 53; Revilla 1995, 180-181; Jàrraga 1995, 181-182; Gebellí 2007, 79-80.

3. Massó 1978, 30-31; 1998b, 283-284; Bermúdez i Massó 1984-85, 66; Romero 1986; Miró 1988, 51-53; Revilla 1995, 174-175; Jàrraga 1995, 183; Gebellí 2007, 74 s.

2. Vilaseca 1920, 270-271; Sanz 1975, 112-113; Massó 1983, 7; 1978, 29-30; 1998b, 283; Bermúdez and Massó 1984-85, 85 and 65; Miró 1988, 53; Revilla 1995, 180-181; Jàrraga 1995, 181-182; Gebellí 2007, 79-80.

3. Massó 1978, 30-31; 1998b, 283-284; Bermúdez and Massó 1984-85, 66; Romero 1986; Miró 1988, 51-53; Revilla 1995, 174-175; Jàrraga 1995, 183; Gebellí 2007, 74 s.

2-4. L'associació LCM + P la tenim ben documentada a Cartago cap al segon quart del s. I dC (figura 2.1), amb la qual cosa ens trobem davant una producció amfòrica paral·lela a la de la veïna terrisseria de la Buada. Dins l'extens jaciment de Sota la Timba del Castellet s'han recollit en superfície les mateixes variants EVPRA i LCM (en un objecte ceràmic indeterminat), que s'han d'interpretar, a hores d'ara, com a contaminacions de Mas de Gomandí. Un fragment de *tegula* amb una altra variant més gran de LCM (159) reforça l'origen d'aquesta sèrie epigràfica.

Un altre conjunt de marques sobre àmfores Dressel 2-4 permet relacionar aquest jaciment amb el de Mas d'en Corts. En tots dos llocs es troben les mateixes marques GALLIC (147) i SILVAN (156), sempre sobre colls de Dressel 2-4. També hi ha coincidència de noms amb la sèrie LCM sobre *tegula*.

Entre els abundants fragments de *dolia* s'han localitzat dues marques associades, MCMART + FAVSTI, i un grafit numeral de capacitat (169). La lectura del personatge amb els *tria nomina* s'ha resolt com a *M. C(lodius) Mart(ialis)*, amb l'ajuda d'altres variants amb diferent desenvolupament trobades a Mas d'en Toda, sobre *dolium* (170), i a Mas d'en Corts, sobre àmfora (138), totes dues de produccions locals. Més endavant fem referència a aquest personatge com a productor de vi i propietari de les terrisseries d'aquesta zona durant la primera meitat del s. I dC. Aquest cas és força interessant perquè permet lligar, per primera vegada, un testimoni epigràfic sobre ceràmica industrial amb l'elit social de la ciutat romana, amb interessos econòmics en l'economia de la producció i exportació dels vins de *Tarraco*. El personatge *L. C() M()* del segell sobre àmfora i *tegula* es pot relacionar nominalment amb *Clodius Martialis*, però no és possible encara precisar el tipus de vincle familiar. D'altra banda, la presència de tants *cognomina* sobre diferents tipus de ceràmica implica un procés de treball a gran escala que ens permet valorar el jaciment com un gran centre artesanal polivalent. Els noms dels *officinarios* a què ens referim són, en ordre alfabètic: *Eupra()*, *Fausti(nus)*, *Gallic(us)*, *P()* i *Silvan(us)*.

– *Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquís (Reus, Baix Camp) (JAC 90)*

El jaciment de Mas d'en Corts, conegut per Forn del Roquís, es troba allunyat, aproximadament, 1 km al sud de l'establiment anterior de Mas de Gomandí.⁴ Va ser descobert el 1952 per Salvador Vilaseca, i prospectat als inicis dels anys vuitanta per Valerià Romero, Jaume Massó i Ramon Capdevila, que van deixar constància d'una gran quantitat de ceràmica romana a

pottery here. This workshop produced amphoras of the Dressel 2-4, Dressel 7-11 and perhaps the Oberaden 74 forms, as well as building material and probably also common ware and *dolia*. The marks of this workshop included P (4 ex.) (154), LCM + P (137) and EVPRA (142), all stamped on the necks of Dressel 2-4 amphoras. The association LCM + P is well documented in Carthage towards the second quarter of the 1st century AD (Figure 2.1), which means we are looking at amphora manufacture parallel to that of the neighbouring pottery of La Buada. In the extensive archaeological site of Sota la Timba del Castellet, surface finds have been made of the same EVPRA and LCM variants (on an undetermined pottery object) that must now be interpreted as contaminants from Mas de Gomandí. A fragment of *tegula* with another larger variant of LCM (159) reinforces the origin of this epigraphic series.

Another set of Dressel 2-4 amphora marks allows us to link this archaeological site to that of Mas d'en Corts. We find the same GALLIC (147) and SILVAN (156) marks in both places, always on Dressel 2-4 necks. The names also coincide with the LCM series on *tegula*.

Among the abundant fragments of *dolia*, two associated marks, MCMART + FAVSTI, have been found, as well as a numeric graffito denoting the capacity (169). The name of the person with the *tria nomina* has been interpreted as *M. C(lodius) Mart(ialis)*, with the help of other variants with a different development found on *dolia* at Mas d'en Toda (170) and on amphoras at Mas d'en Corts (138), both produced locally. We will refer below to this person as a wine producer and owner of the potteries in this area during the first half of the 1st century AD. This is a particularly interesting case because it allows us for the first time to link epigraphic evidence on industrial pottery to the social elite of the Roman city who had financial interests in the economy of *Tarraco* wine production and export. The personage *L. C() M()* of the amphora and *tegula* stamps can be nominally related to *Clodius Martialis*, although we cannot specify the precise family link. On the other hand, the presence of so many *cognomina* on different types of pottery implies a large-scale operation that leads us to interpret the archaeological site as a large, multi-purpose artisanal centre. The names of the *officinarios* to whom we refer are, in alphabetical order, *Eupra()*, *Fausti(nus)*, *Gallic(us)*, *P()* and *Silvan(us)*.

– *Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquís (Reus, Baix Camp) (SITE 90)*

The archaeological site of Mas d'en Corts, known as Forn del Roquís, is approximately one kilometre to the south of Mas de Gomandí⁴. It was discovered in

4. Massó 1978, 30-31; 1998b, 283; Bermúdez i Massó 1984-85, 66; Romero 1986; Miró 1988, 54; Revilla 1995, 176; Járrega 1995; Vilaseca i Adiego 2002; Gebellí 2007; Cabrelles 2008.

4. Massó 1978, 30-31; 1998b, 283; Bermúdez and Massó 1984-85, 66; Romero 1986; Miró 1988, 54; Revilla 1995, 176; Járrega 1995; Vilaseca and Adiego 2002; Gebellí 2007; Cabrelles 2008.

la vista. A partir de l'any 1997 ha estat objecte de diverses excavacions arqueològiques d'urgència, durant les quals s'han descobert estructures de dos assentaments d'èpoques diferents. El més antic té una data inicial del darrer terç del segle II aC i una data final de mitjan segle I aC. Estava destinat a l'activitat agrícola. Al damunt d'aquesta construcció, es va construir un centre de producció ceràmic, d'època imperial, del qual en coneixem diverses dependències artesanals (forns en bateria, magatzems, dependències de treball, etc.) pròpies d'un centre de grans dimensions (2.200 m²). Les peces de ceràmica amb coccio deficient són abundants, entre les quals hi ha, sobretot, material constructiu.

De la segona etapa del jaciment cal distingir dues fases de vida. La primera, d'època augustal i julioclaudia, on s'han localitzat restes d'un o diversos grans forns alineats, destinats a coure-hi àmfores, ceràmica comuna, *dolia* i material constructiu. En la segona fase (del 60 al 180 dC) es van documentar més forns de ceràmica, de dimensions més petites, on es produïa ceràmica comuna i terra sigil·lada. Pel volum de les troballes, la terrisseria de Mas d'en Corts va produir àmfores de les formes Pascual 1 i Dressel 2-4, si bé no han aparegut fragments amb defectes de coccio o sense coure. Encara no hi ha constància que es fabriquessin Oberaden 74 i Dressel 7-11 com s'ha suggerit en alguns treballs.

Cal assenyalar que també es troben amb freqüència pivots de Pascual 1 i Dressel 2-4 que procedeixen del territori de Barcelona.⁵ Els segells ACAN (2 ex.) (131) i CALAM + ACAN (134) sobre dos fragments de pivots són originaris de la terrisseria de Can Tintorer (el Papiol) (Pascual 1977, 53). Un altre segell ANTC[---?] *vel* ANTIC[---?] (132) en fragment de pivot de possible Dressel 2-4 pot tenir igualment un origen laietà per un paral·lel semblant de les Termes Romanes de Sant Boi de Llobregat (López Mullor 1998, 235, lám. 1.4). Tanmateix, el segell incís c (133) sobre pivot de Pascual 1 o Dressel 2-4, que apareix a l'excavació de Cota 64 classificat entre els grafitis, s'assembla molt a tres exemplars documentats per nosaltres a Barcelona (Berni i Carreras 2001, núm. 7).

A banda, s'han documentat en les àmfores de la producció local de Mas d'en Corts nombrosos grafitis en pivots i segells sempre estampats al coll. La forma Pascual 1 és poc abundant i només presenta el segell [QF]VLN? (2 ex.) (145) amb els *tria nomina* del personatge Q. [F?]ul(vius) N(), l'activitat del qual s'ha de situar entorn del canvi d'era, com a indicador de l'inici de la producció d'àmfores. Les Dressel 2-4 locals són les més abundants. Les marques corresponents a aquesta tipologia es troben sempre col·locades *in collo*, frontalment, a l'alçada del naixement superior de les

1952 by Salvador Vilaseca and surveyed at the beginning of the 1980s by Valerià Romero, Jaume Massó and Ramon Capdevila, who noted a large amount of Roman pottery visible on the surface. Since 1997, several rescue excavations have revealed the structures of two settlements from different periods. The oldest, a farm, dates from the last third of the 2nd century BC to the middle of the 1st century BC. An Imperial-period pottery complex was built over this construction. Various working areas have been excavated (rows of kilns, storerooms, workshops, etc.), showing that it was a large production centre (2,200 m²). There are abundant pieces of poorly-fired pottery, the majority of which are from building material.

We can distinguish two phases of life in the second stage of the archaeological site. In the first, from the Augustan and Julio-Claudian period, the remains of one or several large aligned kilns used for firing amphoras, common ware, *dolia* and building material have been found. In the second phase (from 60 to 180 AD), two smaller kilns used to produce common ware and terra sigillata were documented. Judging from the volume of the finds, the Mas d'en Corts pottery produced Pascual 1 and Dressel 2-4 amphoras, although no fragments with firing defects or unfired pieces have been found. There is still no evidence that Oberaden 74 and Dressel 7-11 were manufactured there, as some studies have suggested.

We should point out that it is common to find Pascual 1 and Dressel 2-4 spikes from the territory of Barcelona.⁵ The stamps ACAN (2 ex.) (131) and CALAM + ACAN (134) on two spike fragments are from the Can Tintorer pottery (El Papiol) (Pascual 1977, 53). Another stamp ANTC[---?] *vel* ANTIC[---?] (132) on a possible Dressel 2-4 spike fragment could have a Laietanian origin, as a similar stamp was found at the Roman baths of Sant Boi de Llobregat (López Mullor 1998, 235, ill. 1.4). Likewise, the incised stamp c (133) on a Pascual 1 or Dressel 2-4 spike, which appears in the Cota 64 excavation classified among the graffiti, is very similar to three examples we documented in Barcelona (Berni and Carreras 2001, no. 7).

Apart from these, numerous graffiti on spikes and stamps (always on the neck) have been documented on the amphoras manufactured locally at Mas d'en Corts. The Pascual 1 form is not very common and only has the stamp [QF]VLN? (2 ex.) (145) with the *tria nomina* of one Q. [F?]ul(vius) N(), whose activity we have to date to around the change of the era, as an indicator of the start of amphora production. The local Dressel 2-4 are the most common. The marks corresponding to this typology are always placed frontally *in collo*, where the upper part of the handle begins. We

5. Així ho hem vist personalment, tant al museu de Riudoms com en el dipòsit de Cota 64.

5. We have seen this personally, both in the Riudoms museum and in the Cota 64 store.

nanses. Les tenim identificades sota la fórmula epigràfica dels *cognomina*: A[---] (130), GALLIC (2 ex.) (147), SILVAN (2 ex.) (156); i dels *tria nomina*: MCLOMA? (2 ex.) (138), Q[---]MODES[TI] (2 ex.) (152).

Com ja hem explicat abans, segells iguals de *Gallic(us)* i *Silvan(us)* són presents a la veïna terrisseria de Mas de Gomandí (Riudoms, Baix Camp), per la qual cosa els forns dels dos jaciments es poden considerar adscrits a la mateixa propietat durant la primera fase de vida de les *figlinae*. A més a més, aquest suposat lligam pren força amb la figura del personatge *M. Clodius Martialis* constatat, amb tres punxons diferents, als jaciments de Mas d'en Corts, sobre àmfora Dressel 2-4, i sobre *dolia* a Mas de Gomandí i Mas d'en Toda.

Finalment, cal fer una breu indicació a les marques sobre *tegula*. Tenim el segell LC[M] (159) datat en un context estratigràfic de ca. 20 aC - 50 dC, i el mateix nom s'ha trobat sobre *tegula* i àmfora Dressel 2-4 a Mas de Gomandí. Més nombrós i del mateix context cronològic és un altre segell amb el motiu simbòlic de la palma (158) (entre cinc i sis exemplars) que s'assembla a un altre segell figurat recollit a la vil·la romana de Barenys, prop de Salou (vegeu més endavant).

– Mas d'en Toda (Riudoms, Baix Camp) (JAC 62)

Des del camí del Roquís s'accedeix a aquest indret on s'han trobat restes monumentals (tres mosaics, nombrosos marbres), escultòriques (estàtua que representa Bacus) i un fragment d'inscripció que van pertànyer a una luxosa vil·la romana, amb una ocupació molt longeva que perdura ininterrompudament fins al segle VII dC. El jaciment ha estat prospectat diverses vegades, i se'n conserven materials al museu de Riudoms, com és el cas del fragment de paret de *dolium* amb els segells CLM[A]R + ARG (170) que registren dos personatges associats, el titular *Cl(odi) M[a]r(tialis)*, de qui ja s'ha parlat, i el seu subordinat *Arg()*. Hi ha indicis materials referents a l'existència de fabricació d'àmfores (Dressel 7-11 amb defecte de cocció; Dressel 2-4 evolucionada).

– Molins Nous (Riudoms, Baix Camp) (JAC 63)

Les restes arqueològiques visibles a Molins Nous s'han posat en relació amb una vil·la romana, amb estructures arquitectòniques d'una zona residencial, més un sector industrial amb dipòsits per contenir-hi oli o vi.⁶ Se suposa un inici de la vil·la cap a principis del segle II aC, que devia patir una destrucció entre mitjan s. III i el IV dC, per abandonar-se definitivament durant l'etapa romana tardana (s. V dC). No es té coneixement que en aquest indret es fabriquessin àmfores, malgrat que tenim un segell SPR? (155) incís sobre un frag-

have it identified under the epigraphic formula of the *cognomina*: A[---] (130), GALLIC (2 ex.) (147), SILVAN (2 ex.) (156) and the *tria nomina*: MCLOMA? (2 ex.) (138), Q[---]MODES[TI] (2 ex.) (152).

As we have already explained, similar *Gallic(us)* and *Silvan(us)* stamps are found in the neighbouring pottery of Mas de Gomandí (Riudoms, Baix Camp) and therefore the kilns of the two archaeological sites can be considered as having been under the same ownership during the first phase of the *figlinae*. This hypothetical link is reinforced by the fact that that *M. Clodius Martialis* is attested, with three different punches, at the archaeological sites of Mas d'en Corts on Dressel 2-4 amphora and at Mas de Gomandí and Mas d'en Toda on *dolia*.

Finally, we have to make a brief reference to the marks on *tegula*. We have the stamp LC[M] (159) dated in a stratigraphic context of ca. 20 BC - 50 AD, and the same name has been found on *tegula* and Dressel 2-4 amphora at Mas de Gomandí. More frequent and from the same chronological context is another stamp with a symbolic palm motif (158) (five or six examples), which resembles another figurative stamp found at the Roman villa of Barenys, near Salou (see below).

– Mas d'en Toda (Riudoms, Baix Camp) (SITE 62)

At this site, which is reached from the Camí del Roquís track, finds have been made of monumental remains (three mosaics, numerous marbles), sculptures (a statue depicting Bacchus) and a fragment of inscription from a luxurious Roman villa with a long, uninterrupted occupation lasting until the end of the 7th century AD. The archaeological site has been surveyed on several occasions and its finds are preserved in the Riudoms museum; they include the fragment of a *dolium* wall with the stamps CLM[A]R + ARG (170) that record two associated persons, the titleholder, *Cl(odi) M[a]r(tialis)*, about whom we have already spoken, and his subordinate *Arg()*. There are material indications referring to the existence of amphora manufacture (Dressel 7-11 with a firing defect; Dressel 2-4 evolved).

– Molins Nous (Riudoms, Baix Camp) (SITE 63)

The visible archaeological remains at Molins Nous have been linked to a Roman villa, with the structures of a residential area and an industrial sector including deposits for olive oil or wine⁶. The villa is thought to date from the beginning of the 2nd century BC and to have suffered destruction between the middle of the 3rd century and the 4th century AD; it was definitively abandoned during the Late Roman period (5th century AD). There is no evidence that amphoras were manufactured there, although we do have a stamp SPR?

6. Romero 1986; Miró 1998, 54; Jàrrega 1995, 184, nota 19; Gebellí 2007, 167.

6. Romero 1986; Miró 1998, 54; Jàrrega 1995, 184, note 19; Gebellí 2007, 167.

ment d'Africana I que erròniament s'havia considerat com una marca d'àmfora tarraconense (Romero 1986; Miró 1988). També s'ha trobat un segell circular en *imbrex* (165), amb el text *O(pus, -fficina) · C(ai) · I()* *Avidi(ani)*, de procedència indeterminada, si bé Rico (1995, 212) la dona com a itàlica pels trets formals de l'epígraf.

– *Sota la Timba del Castellot (Riudoms, Baix Camp)*
(JAC 64)

El jaciment romà es troba situat al costat del turó de la Timba del Castellot, sobre el qual s'ubica un poblat ibèric (JAC 65).⁷ Una excavació arqueològica, l'any 1970, va permetre documentar una sitja i algunes parets d'un possible assentament rural d'època romana tardana. Entre altres materials, va aparèixer un fragment de coll de Dressel 2-4 amb la marca EVPRA (142). Un altre segell, LCM (137), que pertany a un estrany objecte de ceràmica cuita, ha estat considerat igualment entre les marques d'àmfores, suposadament produïdes al jaciment o a la seva rodalia. En el marc de les prospeccions del PAT, es va descobrir una nova terrisseria en aquest jaciment, que segurament fabricava àmfores Dressel 2-4 (evolucionades) i material constructiu com ara *tegulae* i dovelles per fer arcs. Aquest fet no permet assegurar que els segells EVPRA i LCM també s'haguessin produït en aquest lloc. Nosaltres creiem que poden ser contaminacions del centre productor de Mas de Gomandí, on els tenim ben documentats sobre àmfores Dressel 2-4.

– *Mas de Valls / Porpres / Pórpores (Reus, Baix Camp)* (JAC 87)

Les indagacions arqueològiques i els elements materials recuperats suggereixen l'existència d'una vil·la i una zona de necròpolis, amb una ocupació des d'època tardorepublicana fins al segle V dC, amb un nivell de destrucció al segle III dC.⁸ A la part residencial de la vil·la es coneix part del complex termal, i a la zona industrial, tres *lacus* d'*opus signinum*. A banda, hi ha notícies, no comprovables, de l'existència d'un centre terrisser. S'ha trobat el segell KATO (135) estampat en un fragment de cos cilíndric d'àmfora tarraconense.

– *Mas de la Boella (Tarragona)* (JAC 124)

La presència de testimonis arquitectònics i escultòrics, i d'instal·lacions productives com *dolia* i sitges, fa pensar en una vil·la senyorial, amb *pars rustica* i *pars urbana*.⁹ L'establiment comença en època augustal com a mínim i perdura fins al baix Imperi. Segons una publicació recent de Massó, el 1942 s'hi va localitzar

(155) incised on a fragment of Africana that had erroneously been interpreted as a *Tarraconense* amphora mark (Romero 1986; Miró 1988). A find was also made of a circular stamp on *imbrex* (165) with the text *O(pus, -fficina) · C(ai) · I()* *Avidi(ani)* of unknown origin, although Rico (1995, 212) attributes it to Italica going by the formal traits of the epigraph.

– *Sota la Timba del Castellot (Riudoms, Baix Camp)*
(SITE 64)

This Roman archaeological site is located on the side of the hill of La Timba del Castellot on which there is also an Iberian settlement (SITE 65)⁷. An archaeological excavation carried out in 1970 discovered a silo and some walls of a possible Late-Roman-period rural settlement. The finds included a fragment of a Dressel 2-4 neck with the mark EVPRA (142). Another stamp, LCM (137), belonging to a strange object of fired pottery, has also been included among the amphora marks thought to have been manufactured at or nearby the site. The ATP survey here found a new pottery that probably manufactured Dressel 2-4 (evolved) amphoras and building material such as *tegulae* and voussoirs for making arches. However, this does not allow us to confirm that the stamps EVPRA and LCM were also produced here. We believe they could be contaminations from the Mas de Gomandí production complex, where they are well documented on Dressel 2-4 amphoras.

– *Mas de Valls / Porpres / Pórpores (Reus, Baix Camp)* (SITE 87)

The archaeological investigations and finds made here suggest that there was a villa and a cemetery area on the site, which was occupied from the Late Republic to the end of the 5th century AD⁸, with a destruction level in the 3rd century AD. From the residential area of the villa we know of the baths complex and, in the industrial zone, of three *lacus* of *opus signinum*. There are also unverifiable reports of a pottery. The mark KATO (135) was found stamped on a cylindrical fragment of a *Tarraconense* amphora body.

– *Mas de la Boella (Tarragona)* (SITE 124)

The presence of architectural and sculptural evidence and production facilities such as *dolia* and silos leads us to believe that this was a high-status villa with a *pars rustica* and a *pars urbana*.⁹ The establishment was already operating by at least the time of Augustus and lasted until the Late Roman period. According to a recent publication by Massó, in 1942 a *dolium* that

7. Romero 1986; Miró 1998, 54; Revilla 1995, 177; Jàrrega 1995, 184; Massó 1998b, 285; Gebellí 2007, 87 i 165.

8. Jàrrega 2009, 111.

9. Massó 1998.

7. Romero 1986; Miró 1998, 54; Revilla 1995, 177; Jàrrega 1995, 184; Massó 1998b, 285; Gebellí 2007, 87 and 165.

8. Jàrrega 2009, 111.

9. Massó 1998.

in situ un *dolium* reutilitzat com a dipòsit filtre d'aigua connectat a una conducció d'aigua romana. Aquest gran contenidor presentava dos segells associats, CLMAR + VASF?, i un grafit de capacitat (168).

– *Els Antigons (Reus) (JAC 66)*

Jaciment conegut des de mitjan s. XIX, redescobert per Salvador Vilaseca el 1951, arran d'uns treballs agrícoles.¹⁰ Les restes documentades en prospeccions i les darreres excavacions de salvament dels anys setanta van permetre reconèixer diferents zones residencials i productives d'una vil·la romana molt important. Els vestigis materials més antics donen una cronologia inicial al jaciment del segle II aC (àmfora grecoitàlica i ceràmica ibèrica). En època altimperial es documenta la zona residencial, juntament amb la *pars rustica*, que ha donat restes d'un magatzem de *dolia* i la terrisseria amb tres grans forns de ceràmica. En època tardoantiga la zona sud-oriental del jaciment es converteix en una àrea de necròpolis amb enterraments en tègula, fossa simple i àmfora.

Durant el període industrial, que es pot datar en el segle I dC, va ser centre productor de vi i d'àmfores, a més de terrisseria per a material constructiu i altres contenidors. S'han trobat diversos rebutjos de coccio dins dels forns excavats, entre els quals tenim pivots d'àmfora amb grafit *ante cocturam* que porten registrats amb sigles noms dels *figuli* (Járrega 1995, fig. 3.4 i 4.2). Segons Miró, només s'hi van fabricar Dressel 2-4, però l'anàlisi més acurada feta per Járrega amb els materials trobats a l'excavació ha permès constatar que s'hi produïen també àmfores de la forma Dressel 7-11. No es van detectar segells en els exemplars recuperats, però sí nombroses lletres esgrafiades en pivots dels dos tipus d'àmfores.

El material ceràmic dels Antigons és molt abundant i variat, i es conserva al Museu Salvador Vilaseca de Reus. La major part procedeix de l'abocador del segle III dC. Els cinc segells d'àmfora documentats al museu de Reus ofereixen un ventall cronològic força ampli, i en cap cas són produccions locals del territori de la ciutat. Es tracta de béns de consum importats, arribats a la vil·la des de la capital en diferents èpoques. El segell més antic és GAESAT[ILVCR] (146), en una variant vinària anterior a la Dressel 6A clàssica de producció adriàtica comercialitzada durant la segona meitat del s. I aC. No hem localitzat en el museu la marca CHR (136) citada per Gebellí en una forma amfòrica indeterminada de possible origen laietà, potser de la terrisseria del Morè (Sant Pol de Mar) i sobre Pascual 1. També es va localitzar el segell FRONTO (144) en un fragment d'àmfora indeterminada. Hi ha constància

had been reused as a water filter tank connected to a Roman water conduit was found *in situ*. This large receptacle had two associated stamps, CLMAR + VASF?, and a capacity graffito (168).

– *Els Antigons (Reus) (SITE 66)*

An archaeological site known since the mid-19th century and rediscovered by Salvador Vilaseca in 1951 as a result of agricultural work¹⁰. The remains documented in surveys and the most recent rescue excavations in the 1970s revealed the different residential and productive areas of a very large Roman villa. The earliest material vestiges give the archaeological site an initial chronology of the 2nd century BC (Greco-Italic amphoras and Iberian pottery). A residential area is documented in the Early Roman period, together with a *pars rustica* where the remains of a *dolia* store and the pottery with three large kilns were found. In the Late Antiquity, the southeastern area of the archaeological site was used as a cemetery with tile, simple grave and amphora burials.

During the industrial period, which can be dated to the 1st century AD, it produced wine and amphoras, as well as building material and other types of receptacle. Several firing rejects were found when the kilns were excavated, among which we have amphora spikes with *ante cocturam* graffiti recording the names of the *figuli* in initials (Járrega 1995, fig. 3.4 and 4.2). According to Miró, only Dressel 2-4 was manufactured here, although a more detailed analysis carried out by Járrega on the finds from the excavation has shown that Dressel 7-11 amphoras were also made. No stamps were identified on the pieces found, but there were numerous graffitied letters on the spikes of the both types of amphora.

The abundant and varied pottery finds from Els Antigons are preserved in the Salvador Vilaseca Museum in Reus. Most of them are from the 3rd century AD dump. The five amphora stamps documented in the Reus museum offer quite a wide chronological range and in none of the cases were they manufactured locally within the territory of the city. They are from imported consumer goods brought to the villa from the capital in different periods. The oldest stamp is GAESAT[ILVCR] (146), in a wine version prior to the classic Dressel 6A manufactured in the Adriatic and traded during the second half of the 1st century BC. We were unable to find in the museum the mark CHR (136) quoted by Gebellí on an undetermined amphora form of possible Laietanian origin, perhaps from the Morè pottery (Sant Pol de Mar) and on Pascual 1. The stamp FRONTO (144) was also found on a fragment of undetermined

10. Bermúdez i Massó 1984-85, 66; Miró 1988, 53-54; Massó 1998b, 284; Járrega 1995, 180-181, fig. 3 i 4; Gebellí 2007, 76-79.

10. Bermúdez and Massó 1984-85, 66; Miró 1988, 53-54; Massó 1998b, 284; Járrega 1995, 180-181, fig. 3 and 4; Gebellí 2007, 76-79.

de dues marques bètiques *in ansa* tardanes, LEV[GE]N (149) en Keay 16 i cronologia de mitjan s. III dC, i [O]CTAVIA[NVS] (153) en Dressel 23 del segon quart del s. V dC. Aquest conjunt pot semblar parcial i limitat, però la informació que podem extreure de les inscripcions és de gran interès per avançar en el coneixement sobre les xarxes comercials del port de *Tarraco* dins l'economia interprovincial de l'Imperi romà.

– La Canaleta (Vila-seca) (JAC 143)

De materials de la Canaleta se'n coneixen des del s. XIX, però no va ser fins a la dècada de 1970 quan començaren a exhumar parcialment les restes de la vila romana.¹¹ Llavors, s'hi van recollir nombroses peces de rebuig o amb indicis de sobreexposició al foc i s'hi va documentar un possible hipocaust, i tot plegat es va relacionar amb l'existència d'un forn d'àmfores. Durant la intervenció de l'any 2000 també s'hi van documentar estructures de murs cremats, i en un costat, un abocador ceràmic d'àmfores majoritàriament de tipus Oberaden 74. A les excavacions del 2003 al 2005 es documentà una zona industrial amb un conjunt d'almenys sis forns de diverses característiques. En aquesta zona també es fabricaven Oberaden 74, a més de diferents produccions ceràmiques (comuna, morters, *pondera*). Al sud-oest del conjunt es va documentar una àrea de processament de vi, amb una premsa (*torculum*) i magatzem de *dolia*.

Segons Maria Adserias, la major part de les restes documentades daten d'entre la meitat del s. I aC i la meitat del s. I dC. L'epigrafia amfòrica que tenim documentada pot ajudar a precisar encara més aquests dos límits cronològics. D'una banda, tenim documentada la marca QMAEANT (150) en àmfora Dressel 1B itàlica de la regió lacial de Terracina, que es troba ben datada en el derelict de la Madrague de Giens entre els anys 75 i 60 aC (Tchernia, Pomey i Hesnard 1978). La presència d'àmfores itàliques Dressel 1A i 1B, així com de ceràmiques campanianes A, fa pensar en un establiment rural precedent a la vila. Segons Gebellí, les restes més modernes no semblen arribar a l'època flàvia, però tenim documentada la marca [---]MARI (151) en àmfora Dressel 2-4 flàvia de producció narbonesa, així com el mateix nom sobre *tegula* igualment fabricada a la terrisseria francesa de Frejús (Var) (Laubenheimer, Béraud i Gébara 1991; Laubenheimer i Schmitt 2009, 43).

Les nombroses Oberaden 74 assenyalen el moment inicial del centre productor de vi, encara per precisar, dins l'època augustiana anterior al canvi d'era. Sobre aquesta tipologia tenim documentades dues variants del segell PHILODAMVS (143) (segons Gebellí, també està present sobre *tubuli*). També està present la marca

amphora. There is evidence of two late Baetican marks *in ansa*, LEV[GE]N (149) in Keay 16, from the mid-3rd century AD, and [O]CTAVIA[NVS] (153) on Dressel 23 from the second quarter of the 5th century AD. This assemblage may appear to be partial and limited, but the information we can glean from the inscriptions is of considerable interest for advancing our knowledge of the trade routes from the port of *Tarraco* within the inter-provincial economy of the Roman Empire.

– La Canaleta (Vila-seca) (SITE 143)

Finds from La Canaleta have been known since the 19th century, although it was not until the 1970s that the remains of the Roman villa began to be partially exhumed¹¹. At that time numerous rejected pieces of pottery of with signs of having been over-fired were collected and a possible hypocaust was documented. This evidence was related to the existence of an amphora kiln. During the excavations in the year 2000, burnt wall structures were also documented and, on one side, a dump of amphoras, mainly of the Oberaden 74 type. During the excavations carried out between 2003 and 2005 an industrial area was documented with at least six kilns with different features. This site also manufactured Oberaden 74, as well as other pottery items (common ware, mortars, *pondera*). In the southwestern part of the site a wine processing area was documented with a press (*torculum*) and a *dolia* store.

According to Maria Adserias, the majority of the documented remains date from between the mid-1st century BC and the mid-1st century AD. The amphoric epigraphy we documented can help to narrow down these chronological limits. On the one hand, we have documented the mark QMAEANT (150) on an Italic Dressel 1B amphora from the Latial region of Terracina, which is well-dated in the shipwreck of Madrague de Giens between 75 and 60 BC (Tchernia, Pomey and Hesnard 1978). The presence of Italic Dressel 1A and 1B amphoras, as well as Campanian A pottery, leads us to believe that a rural establishment preceded the villa on this site. According to Gebellí, the most modern remains do not appear to last until the Flavian period, although we have documented the [---]MARI (151) mark on a Dressel 2-4 Flavian amphora manufactured in Narbonne, as well as the same name on *tegula* also manufactured in the French pottery of Frejús (Var) (Laubenheimer, Béraud and Gébara 1991; Laubenheimer and Schmitt 2009, 43).

The numerous examples of Oberaden 74 indicate the initial stages of the wine producing centre, the location of which is still to be exactly pinpointed, within the Augustan period prior to the change of era. For this typology we have two variants of the PHILODAMVS

11. Miró 1981-1982; Bermúdez i Massó 1984-85, 66; Massó 1998b, 284; Adserias 1998, 64-68; Gebellí 2007, 94-97.

11. Miró 1981-1982; Bermúdez and Massó 1984-85, 66; Massó 1998b, 284; Adserias 1998, 64-68; Gebellí 2007, 94-97.

SEXDOMITI (140) de les produccions del taller de l'Aumedina de Tivissa, i que, segons Gebellí, podria haver estat emprada simultàniament en les dues terrisseries, fet que pot vincular-les a un mateix propietari. A la Canaleta s'han documentat, amb seguretat, la producció del tipus Pascual 1 i Dressel 2-4, i està per corroborar la possibilitat que s'hi produïssin Dressel 7-11.

– *Mas del Xaranga / Partida de la Pujada de na Ponça / Villahermosa (Cambrils) (JAC 206)*

Troballes superficials fan pensar en una vil·la romana (restes constructives, plaques de marbres d'importació, tesselles).¹² L'equip del PAT va prospectar la zona i hi constata concentracions de materials industrials (*dolium*, *tegula*, *imbrex*, àmfores tarraconenses i africanes). Entre les troballes destaca un fragment de *later* amb un segell orbicular fabricat a Roma durant els primers decennis del s. II dC; s'hi llegeix (160): *[C. Cal]petani Hermetis / opus d[oli]are ex fig(linis) / [Caesari]s N(ostri)*. D'aquest *officinator* se'n coneix un altre testimoni al Museu de Mataró (Rico 1995, 212). A més, també es localitza en el museu de Riudoms un fragment de *tegula* amb el segell IVC *vel* LVC? (161).

– *Barenys (Salou) (JAC 171)*

El jaciment es localitza al nord del nucli urbà de Salou.¹³ Es tracta, segurament, d'un assentament romà tipus vil·la, amb una important àrea de producció ceràmica i instal·lacions agrícoles. L'any 2007 s'ha excavat en extensió sota la direcció de Pedro Otiña i Nemesis. Les darreres intervencions situen la vida del jaciment entre mitjan segle I aC i el tercer quart del segle I dC.

Crida l'atenció la gran abundància de material de construcció ceràmic amb gran quantitat de rebutjos de forn. Entre les tègules amb inscripció, ha estat possible documentar l'empremta d'un *Pompeius* tres vegades, amb dues variants [-]POMPEIAY i POMPEI (164) de diferent desenvolupament. També tenim una altra marca amb el motiu decoratiu o simbòlic de la palma (158), anàloga a la que es troba repetida moltes vegades a Mas d'en Corts (*vide supra*). L'excavació d'aquest jaciment va permetre localitzar un important volum de *dolia* escampats fora del seu lloc original. Un dels fragments de paret de *dolia* recuperats porta dues marques associades, Q[---]M + OVE *aut* OVF (166), de difícil lectura.

– *La Burguera (Salou) (JAC 174)*

El jaciment es troba al nord del nucli de Salou i es va excavar en extensió entre el 2001 i el 2002, sota la direcció de Díaz, Bosch i Macias.¹⁴ En època de Tiberi s'hi va construir una vil·la rústica amb els primers indicis d'elaboració de vi, on es detecten un magatzem de

(143) stamp documented (also found on *tubuli*, according to Gebellí). Also found is the SEXDOMITI (140) mark from the L'Aumedina workshop in Tivissa, which, according to Gebellí, may have been simultaneously used in both potteries, meaning that they may have had the same owner. It has definitely been shown that Pascual 1 and Dressel 2-4 were made at La Canaleta and the possibility of Dressel 7-11 production is yet to be confirmed.

– *Mas del Xaranga / Partida de la Pujada de na Ponça / Villahermosa (Cambrils) (SITE 206)*

Surface finds indicate the presence of a Roman villa (building remains, imported marble plaques and tesserae).¹² The ATP team surveyed the area and confirmed concentrations of industrial material (*dolium*, *tegula*, *imbrex*, *Tarraconense* and African amphoras). A particularly interesting find was the fragment of *later* with an orbicular stamp manufactured in Rome during the first decades of the 2nd century AD; it reads (160): *[C. Cal]petani Hermetis / opus d[oli]are ex fig(linis) / [Caesari]s N(ostri)*. We have another testimony of this *officinator* in the Museum of Mataró (Rico 1995, 212). In addition, the Riudoms museum has a fragment of *tegula* with the stamp IVC *vel* LVC? (161).

– *Barenys (Salou) (SITE 171)*

This archaeological site is located to the north of the urban area of Salou.¹³ It was probably a Roman villa-type settlement with a large area dedicated to pottery manufacture and farming facilities. In 2007 an open-area excavation was carried out under the supervision of Pedro Otiña and Nemesis. The latest excavations date the life of the site to between the mid-1st century BC and the third quarter of the 1st century AD.

Of particular interest is the abundance of building material, with a large quantity of firing rejects. Among the tegulae with inscriptions, it has been possible to document the imprint of one *Pompeius* three times, with two variants [-]POMPEIAY and POMPEI (164) written differently. We also have another mark with a decorative or symbolic palm motif (158), analogous to that found on many examples at Mas d'en Corts (*vide supra*). The excavation of this archaeological site uncovered a large volume of scattered *dolia* at some distance from their place of origin. One of the fragments of *dolia* wall found has two associated marks, Q[---]M + OVER *auto* OFF (166), that are difficult to interpret.

– *La Burger (Salou) (SITE 174)*

This archaeological site is north of the urban area of Salou and was subjected to an open-area excavation

12. Piñol, López i Martí 2000, 284-285, fig 1.1; HEP 10, 595.

13. Adserias 1998, 86.

14. Díaz, Bosch i Macias 2004.

12. Piñol, López and Martí 2000, 284-285, fig 1.1; HEP 10, 595.

13. Adserias 1998, 86.

dolia i una àrea amb tres dipòsits al seu costat. La *cella vinaria* de la Burguera s'amplia en època julioclaudia o segona meitat del segle, i s'hi afegeix també una zona de premsa i un important sistema de basses i *lacus*. Entre els nombrosos fragments de *dolia* documentats destaquen un nombre significatiu de grafits *post cocturam* de capacitat, i un grafit nominal L·F·M·N·MET (167), on s'ha llegit *L(uci) f(ilius) M(arci) n(epos) Met(?)*, i planteja la possibilitat d'un personatge vinculat a la família propietària de la vil·la.

3.3.3. Algunes reflexions a manera de cloenda

La important troballa epigràfica al·lusiva a *M. Cl(odius) Mart(ialis)* sobre àmfora i *dolia* als jaciments veïns de Mas de Gomandí, Mas d'en Corts i Mas d'en Toda, en un context productiu molt precís, reflecteix els interessos d'una part de les elits de *Tarraco* en la producció i la distribució de certs vins. El lligament ve donat per la inscripció d'un pedestal trobada al carrer de Sant Fructuós de Tarragona (RIT 168), a la vora del port, en la qual trobem un personatge amb el mateix nom: *M(arco) Clodio M(arci) f(ilio)] / Gal(eria) Martia[li] / Ilvir(o) q(uaestori) flamin[i] / Aug(ustorum) praef(ecto) fab[r(um)] / praef(ecto) ins[ular(um)] / [Baliarum---]*.

La inscripció lapidària registra un personatge important de l'orde equestre: duumvir de la ciutat de *Tarraco* i prefecte de les illes Balears. Aquesta inscripció es data entre l'època flàvia i la primera meitat del segle II, mentre que un dels segells en àmfora de Mas d'en Corts pertany a un context estratigràfic que no sobrepassa el 50 dC, amb la qual cosa no el podem identificar, amb precisió, amb el del pedestal, però potser sí amb el seu pare, que comparteix el mateix *praenomen*. D'altra banda, les dades epigràfiques de què disposem mostren l'existència de vincles econòmics d'altres *Clodii* de *Tarraco* a les vil·les d'un territori una mica més lluny. Es coneix una inscripció de l'entorn de Darró (Vilanova i la Geltrú) (López Mullor *et al.* 1992, 76; Revilla 1995, 154), datada al s. II dC, dedicada a un *C. Clodius Aemilianus* (RIT 932), que podria relacionar-se amb un personatge homònim de *Tarraco* (3). S'ha assenyalat la possibilitat que es tractés d'un resident de la capital amb propietats en la zona del Garraf.

Sobre l'estudi del material amfòric de Mas d'en Corts, ens ha cridat poderosament l'atenció la presència d'un nombre significatiu de pivots d'àmfores de vi laietà fabricades a la zona de Barcelona. El fet de trobar aquest tipus de materials d'importació en un territori productor de vi a gran escala causa una certa sorpresa. El treball arqueològic no aclareix la raó de ser d'aquestes produccions foranes en l'àmbit de la terrisseria, però es pot suposar que haurien format part dels béns de consum d'una vil·la romana propera. La presència

between 2001 and 2002 under the supervision of Díaz, Bosch and Macias¹⁴. A rustic villa was built during the Tiberian period with the first indications of wine production; a *dolia* store and an area with three deposits next to it were discovered. The *cella vinaria* of La Burger were expanded during the Julio-Claudian era or the second half of the century and a pressing area and a major system of pools and *lacus* were added. Among the numerous fragments of *dolia* documented there is a significant number of *post cocturam* capacity graffiti and a nominal graffito L·F·M·N·MET (167), on which can be read *L(uci) f(ilius) M(arci) n(epos) Met(?)*, possibly a person linked to the family that owned the villa.

3.3.3. Some reflections by way of closure

The important epigraphic find alluding to *M. Cl(odius) Mart(ialis)* on amphora and *dolia* at the neighbouring archaeological sites of Mas de Gomandí, Mas d'en Corts and Mas d'en Toda, in a very precise productive context, reflects the interests of part of the *Tarraco* elite in the production and distribution of certain wines. The link is provided to us by the inscription on a pedestal found in Sant Fructuós Street in Tarragona (RIT 168), near the port, on which we find a reference to a person of the same name: *M(arco) Clodio M(arci) f(ilio)] / Gal(eria) Martia[li] / Ilvir(o) q(uaestori) flamin[i] / Aug(ustorum) praef(ecto) fab[r(um)] / praef(ecto) ins[ular(um)] / [Baliarum---]*.

The lapidary inscription records an important personage from the equestrian order, duumvir of the city of *Tarraco* and prefect of the Balearic Islands. This inscription dates from between the Flavian era and the first half of the 2nd century, whereas one of the stamps on amphora from Mas d'en Corts comes from a stratigraphic context of no later than 50 AD. This means that we cannot definitely identify it with the person of the pedestal, although it may perhaps have been his father who shared the same *praenomen*. On the other hand, the epigraphic data we have at our disposal shows that there were economic ties between other *Clodii* from *Tarraco* and the villas of a territory a little farther away. We know of an inscription from the area of Darró (Vilanova i la Geltrú) (López Mullor *et al.* 1992, 76; Revilla 1995, 154) dated to the 2nd century AD and dedicated to one *C. Clodius Aemilianus* (RIT 932), who could be linked to a person of the same name in *Tarraco* (3). It has been suggested that he may have been a resident of the capital with properties in the Garraf area.

As far as the study of the amphoric material from Mas d'en Corts is concerned, our attention has been strongly drawn to the presence of a significant number of spikes from Laietanian wine amphoras manufac-

14. Díaz, Bosch and Macias 2004.

167

de vins del litoral central de Catalunya és bastant corrent en el territori i el centre urbà de *Tarraco*. Aquest detall és un excel·lent referent per comprendre i valorar la versatilitat del model econòmic de la capital de la província, i l'estreta relació socioeconòmica existent entre ports i ciutats al litoral català. També a Barcelona hem pogut documentar àmfores fabricades a la Catalunya meridional, com la marca CMVSNEP de *C. Mus(sidius) Nep(os)*, de la qual coneixem el lloc de producció a Mas del Catxorro (Benifallet, Baix Ebre) (Berni i Carreras 2001, núm. 22).

La producció amfòrica del camp occidental de *Tarraco* està molt ben representada pel tipus Dressel 2-4, amb abundant informació epigràfica (segells i grafits). Aquests indicis, de mica en mica, ens permeten comprendre i plantejar noves hipòtesis sobre el caràcter polivalent d'aquestes indústries, l'organització del treball artesanal a les *figlinae*, així com les possibilitats d'acció sobre l'agricultura i el comerç de les elits de la ciutat. L'estudi de les àmfores dipositades als museus ens ha permès també observar algunes característiques pròpies d'aquests contenidors ceràmics.

Morfològicament (Gebellí 2007, 113-114), la variant Dressel 2-4 de *Tarraco* presenta uns trets que són comuns a la resta de les àmfores Dressel 2-4 d'inspiració itàlica produïdes en altres indrets de les terres catalanes. El tipus d'àmfores localitzat en aquestes terrisseries presenta una clara separació entre el coll i el cos, amb la part de la campana superior ben manifesta per les dues carenes en els punts d'unió. D'altra banda, s'observen dos perfils de vores, llavis arrodonits i triangulars de poca alçada. Les nanses són bífides i el pivot massís. Les pastes de Tarragona són de color beix, amb tonalitats que van del beix groguenc al beix rosat, amb desgreixant mitjà o gros de color gris o blanc.

Cal desmentir categòricament l'afirmació que la majoria d'àmfores produïdes al *territorium* de *Tarraco* no porten segell, com s'ha escrit sovint. Aquest catàleg epigràfic sembla demostrar que no en són tan poques, i que caldrà fer una revisió més acurada dels *corpora* epigràfics per mirar de distingir allò que és de *Tarraco* dels materials de la mateixa tipologia produïts en altres indrets de la Tarraconense. Hem pogut constatar un tret en la forma de segellar les àmfores que ens pot servir per discriminar. La Dressel 2-4 del Camp de Tarragona se segella preferentment en la part frontal del coll de l'àmfora, a l'altura de l'arrencada inicial de les dues nanses, i amb menys freqüència a la campana superior del recipient (148). Les marques sobre Dressel 2-4 de la zona de Barcelona i Badalona estan sempre col·locades en el pivot, llevat d'un parell d'excepcions (Comas 1997, 111). A les terrisseries del riu Ebre, com és el cas de l'Aumedina (Tivissa), les trobem igualment sobre coll i entre les nanses (Revilla 1993, 79). La distribució geogràfica d'aquest *modus operandi*

tured in the Barcelona area. The find of this type of imported item in a large-scale wine producing area is surprising. Archaeology has not been able to come up with a good reason for the presence of these foreign manufactures in the area of the pottery, but we can hypothesise that they were from goods consumed at a nearby Roman villa. The presence of wines from the central Catalan coast is quite common in the territory and city of *Tarraco*. This detail is an excellent reference for understanding and evaluating the versatility of the provincial capital's economic model, and the close relationship between the ports and the towns of the Catalan coast. In Barcelona we have also been able to document amphoras manufactured in southern Catalonia, such as the mark CMVSNEP of *C. Mus(sidius) Nep(os)*, which we know was produced at Mas del Catxorro (Benifallet, Baix Ebre) (Berni and Carreras 2001, no. 22).

Amphora production in the countryside to the west of *Tarraco* is well represented by the Dressel 2-4 type, with abundant epigraphic information (stamps and graffiti). Little by little these indications help our understanding and allow us to put forward new hypotheses on the polyvalent nature of these industries, how the artisanal work in the *figlinae* was organised, and the part the city elites played in the agriculture and commerce. The study of the amphoras held in museums has also allowed us to observe some of the characteristics of these pottery receptacles.

Morphologically (Gebellí 2007, 113-114), the Dressel 2-4 variant from *Tarraco* has traits in common with the rest of the Italic-inspired Dressel 2-4 amphoras manufactured in other parts of the Catalan territory. The type of amphora found in these potteries shows a clear separation between the neck and the body, with the part of the upper bell well manifested by the two carinations on the joins. On the other hand, we can see two edge profiles and rounded and triangular lips of little height. The handles are bifid and the spike is solid. The pastes from Tarragona are beige with tonalities ranging from yellowish-beige to pinkish-beige and they have a grey or white, medium or large filler.

The statement that has so often been written that the majority of amphoras manufactured in the *territorium* of *Tarraco* have no stamps can be categorically denied. This epigraphic catalogue appears to show that they are many and that a more accurate review of the epigraphic *corpora* is needed to distinguish which of the materials of the same typology are from *Tarraco* and which were manufactured in other parts of the *Tarraconense*. We have been able to verify a trait in the way the amphoras were stamped that may help us to differentiate them. The Dressel 2-4 from the Camp de Tarragona were mainly stamped on the front of the neck, at the height of the beginning of the two handles, and less frequently on the upper body of the receptacle

permet distingir dues formes diferents de marcar les àmfores entre les zones central i meridional de l'àrea litoral catalana. Per aquest motiu, pensem que la suposada escassetat de segells en les àmfores de la zona de *Tarraco* ha de ser atribuïda a la posició del segell sobre l'àmfora, ja que resulta més còmode durant les prospeccions cercar segells en els pivots que no en els fragments informes de coll.

Com ha deixat escrit Gebellí (2007, 114), el final de la producció de les Dressel 2-4 és força imprecís, com a recipient dedicat a l'exportació del famós vi de *Tarraco* recollit a la *Historia Naturalis* de Plini el Vell, o a les obres poètiques de Marcial i Sili Itàlic, que se situen a finals del s. I i principis del següent. Sobre aquest fet s'ha suposat una duració limitada al s. I, amb el moment d'apogeu en època julioclàudia, en què es donen dos testimonis epigràfics segurs trobats a Cartago (figura 2). A *Tarraco* ciutat es documenten Dressel 2-4 en un abocador del carrer de la Unió, 5, amb una cronologia del final del s. I i inici del II dC (Güell 1992; Gebellí 2007, 115). Recentment, Otiña (2005), i Jàrraga i Otiña (2008), han donat a conèixer una nova variant de Dressel 2-4 «evoluciona», coneguda, esporàdicament, als Munts (Altafulla), Barenys (Salou), els Masos (Cambrils), Mas d'en Gras (Vila-seca) i els Antigons (Reus), si bé encara no se n'ha pogut localitzar cap centre productor, tot i que el tipus d'argila suggereix un origen en aquesta àrea. Es distingeix de la Dressel 2-4 «clàssica» pel fet de tenir un llavi amb un perfil marcadament quadrangular, i, pels contextos de les troballes, el període de vida s'ha de situar en la segona meitat del s. II dC i l'inici del s. III dC.

Tanmateix, s'ha parlat de la davallada de les exportacions de vi en època flàvia, fet que l'arqueologia desmenteix. Per al període flavi tenim ben documentades a l'illa de Còrsega les restes del derelict de Marina di Fiori (Porto Vecchio) (Bernard 2007, 467-471), amb un carregament mixt, format, majoritàriament, per àmfores Dressel 7-11 tardanes i Dressel 2-4 tarraconenses (les més nombroses). Les àmfores de vi presenten quatre variants de llavis triangulars de poca alçada i s'han documentat tres tipus de segells col·locats en les posicions que acabem de descriure per a les àmfores de l'*ager Tarraco* (figura 2). La sèrie FLAVI (16 ex.) apareix «sur le haut du col sous la lèvre, au niveau de l'attache supérieure des anses»; les altres dues sèries, EVP (3 ex.) i QCORNE/FVSCUS (8 ex.), en les proximitats de la línia de la carena. Ens preguntem si el segell EVP pot ser una variant més moderna de l'EVPRA del jaciment de Mas de Gomandí. L'últim segell, que porta en el mateix punxó l'associació de *Q. Corne(lius) Ner() + Fuscus*, té un paral·lel català al lloc conegut per Vall de Porcs (Riba-roja, Ribera d'Ebre) (troballa de Jaume Noguera Guillén). Aquesta marca ja havia sigut objecte d'estudi en un antic treball (Berni, Carreras i Revilla 1998), on s'havia posat en relació familiar amb la

(148). The marks on Dressel 2-4 from the Barcelona and Badalona areas are always placed on the spike, with only a couple of exceptions (Comas 1997, 111). In the River Ebro potteries, such as L'Aumedina (Tivissa), we also find the marks on the neck and between the handles (Revilla 1993, 79). The geographical distribution of this *modus operandi* allows us to distinguish two different ways of marking amphoras between the central and southern zones of the Catalan coastal area. For this reason, we believe that the hypothetical lack of amphora stamps from the *Tarraco* area can be attributed to their position on the amphora, as it is easier during excavations to look for stamps on the spikes rather than on the shapeless fragments of the neck.

As Gebellí wrote (2007, 114), we cannot date with any precision the end of Dressel 2-4 production as the receptacle used to export the famous *Tarraco* wine mentioned in Pliny the Elder's *Historia Naturalis* and the poetic works of Martial and Silius Italicus from the end of the 1st and beginning of the 2nd centuries. Based on this, it has been assumed that they were limited to the 1st century, with their production peaking in the Julio-Claudian period, during which we have two definite epigraphic testimonies found at Carthage (Figure 2). In the city of *Tarraco*, Dressel 2-4 is documented in a dump excavated at number 5, Unió Street dated to the end of the 1st and the beginning of the 2nd centuries AD (Güell 1992; Gebellí 2007, 115). Recently, Otiña (2005), and Jàrraga and Otiña (2008), have brought to light a new variant of "evolved" Dressel 2-4, which has been found sporadically at Els Munts (Altafulla), Barenys (Salou), Els Masos (Cambrils), Mas d'en Gras (Vila-seca) and Els Antigons (Reus); the manufacturing centre has yet to be discovered, although the type of clay suggests it originates in this area. It can be distinguished from the "classic" Dressel 2-4 by its lip with a marked quadrangular profile and the contexts of the finds; the period of life has to be situated in the second half of the 2nd and beginning of the 3rd centuries AD.

Likewise, a drop in wine exports during the Flavian period has been written about, although this is not backed up by archaeology. For the Flavian period we have the well documented remains on the island of Corsica of the Marina di Fiori (Porto Vecchio) shipwreck (Bernard 2007, 467-471), with a mixed cargo made up mainly of late Dressel 7-11 and *Tarraconense* Dressel 2-4 (the most numerous) amphoras. The wine amphoras present four variations of low triangular lips and three types of stamp are documented in the positions we have just described for the amphoras of the *ager of Tarraco* (Figure 2). The FLAVI (16 ex.) series appears "sur le haut du col sous la lèvre, au niveau de l'attache supérieure des anses"; the other two series, EVP (3 ex.) and QCORNE/FVSCUS (8 ex.), are near the line of the carination. We ask ourselves if the EVP stamp could be a more modern variant of the EVPRA from the Mas

variant EROS/Q·C·NER documentada a Barcelona i Sax (Villena, Alacant). En aquell treball vam suggerir que es tractés d'una producció de la zona de *Barcino*, però ara, amb les noves dades que aportem en aquest treball, pensem que ha de ser revisada.

de Gomandí archaeological site. The last stamp, which has the association of *Q. Corne(lius) Ner() + Fuscus* on the same punch, has a Catalan parallel in the place known as Vall de Porcs (Riba-roja, Ribera d'Ebre, Tarragona) (a find made by Jaume Noguera Guillén). This mark has already been studied in a previous work (Berni, Carreras and Revilla 1998), where it was given a family relation to the EROS/Q·C·NER variant documented in Barcelona and Sax (Villena, Alacant). In that study we suggested that it had been manufactured in the *Barcino* area, but with the latest data available from this study, we believe this should be revised.

N.B. SITE refers to the site catalogue in Volume 6 of *Ager Tarraconensis*, in press.

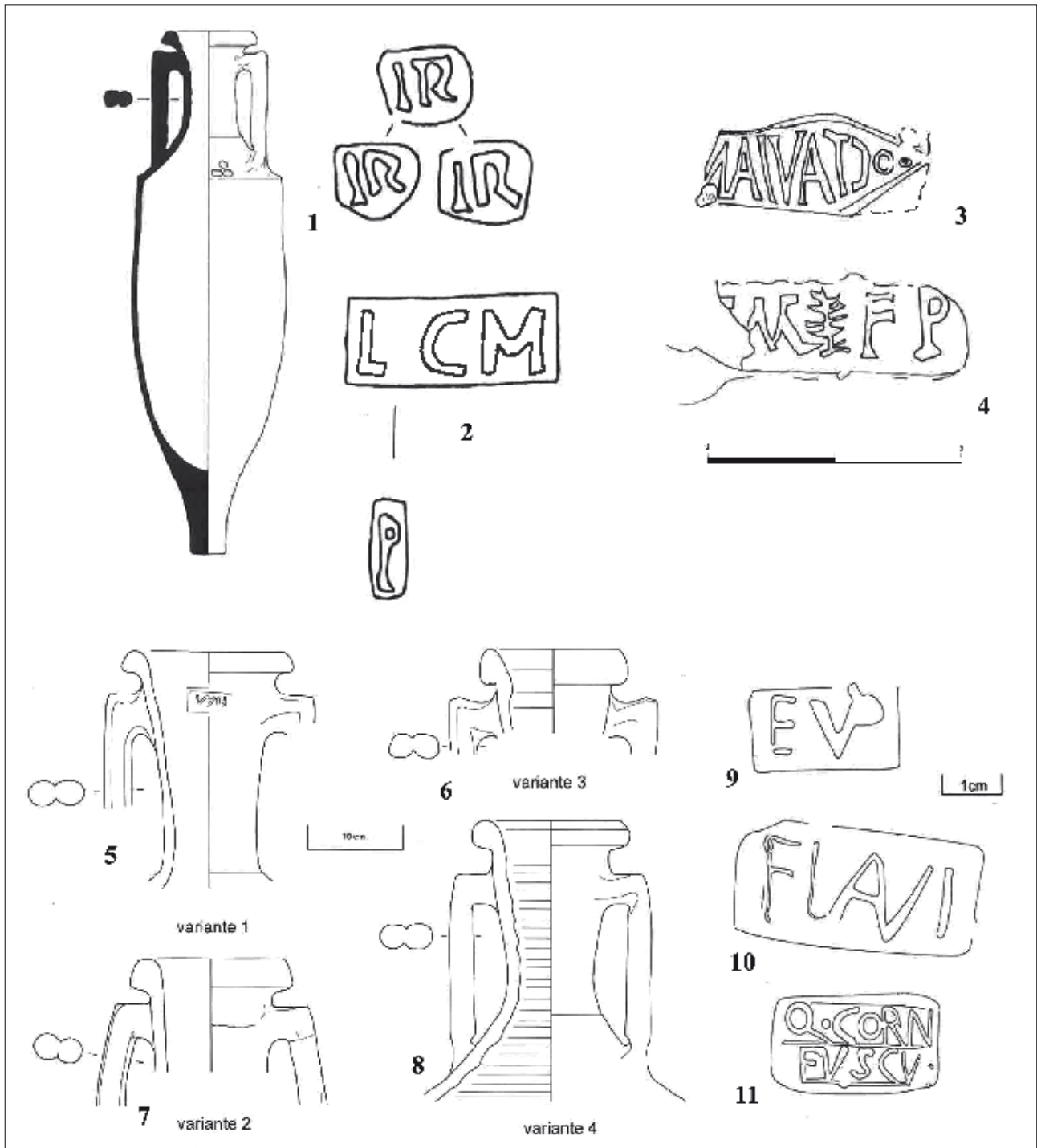

Figura 2. [1-2]: Dressel 2-4 i marques de l'àrea occidental de *Tarraco* documentades a Cartago (Freed 1998, fig. 1 i 2); [3-4]: dos segells inèdits en Dressel 23 i Dressel 20 trobats al camí de Pira (Barberà de la Conca; Museu de Montblanc); [5-11]: àmfores i segells en Dressel 2-4 tarraconense del derelict de Marina di Fiori (Porto Vecchio, Còrsega) (Bernard 2007, fig. 10-11).

Figure 2. [1-2]: Dressel 2-4 and marks from the western part of *Tarraco* documented in Carthage (Freed 1998, figs. 1 and 2); [3-4]: two unpublished stamps on Dressel 23 and Dressel 20 found at Camí de Pira (Barberà de la Conca; Montblanc Museum); [5-11]: amphoras and stamps on *Tarraconense* Dressel 2-4 from the Marina di Fiori shipwreck (Porto Vecchio, Corsica) (Bernard 2007, fig. 10-11).

3.3.4. Catàleg

1. Amphorae

130. A[---]

Ll. t.: Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquís (Reus, Baix Camp)

Ll. c.: Cota 64

Lect.: A[---]

Lit.: Cabrelles 2008, 39-40 (A[---]), làm. 1.17.

Fragment de coll i vora d'àmfora Dressel 2-4. Segons Cabrelles, de producció local: «Pasta beix-marro-nosa a l'interior amb nombroses partícules desgredixants de tamanyos diversos. Superfície beix-clar». Va ser trobada a la UE 2109, que ha donat la datació contextual 20 aC - 50 dC. El segell està fragmentat i conserva la part inicial del text dins una cartel·la rectangular col·locada al coll, frontalment, a l'altura de l'arrencada superior de les nanses, com sol ser la regla comuna per a les Dressel 2-4 locals del Camp de Tarragona. La part conservada de la segona lletra sembla dibuixar un vèrtex arrodonit, potser P O R O D O B, a la qual segueix la meitat esquerra del braç horitzontal d'una possible T. Pel començament del text amb vocal A, és possible que ens trobem davant un nou *cognomen*, potser APT[---] o ART[---], de la producció epigràfica de Mas d'en Corts.

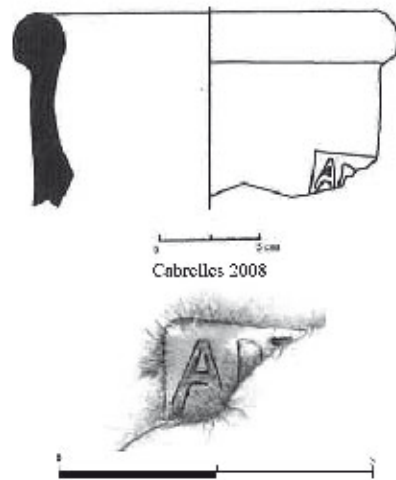

Foto: l'autor. Dibuix: Cabrelles 2008. Calc: l'autor.

131. ACAN

(a1) ACAN

Ll. t.: Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquís (Reus, Baix Camp)

Ll. c.: Cota 64

Lect.: *Acan(ti, -thi)*

Lit.: Cabrelles 2008, 37, làm. 1.16.

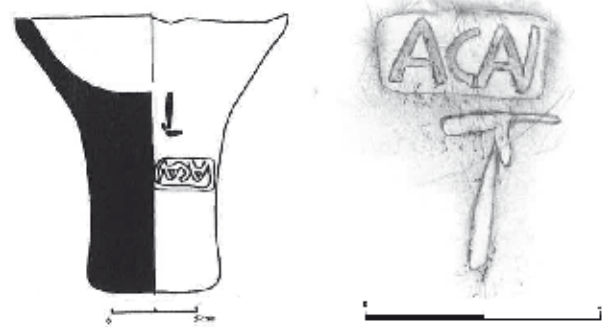
(a2) ACAN + CALAM

Ll. t.: Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquís (Reus, Baix Camp)

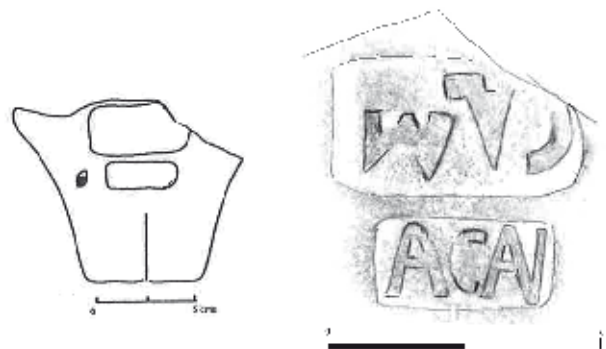
Ll. c.: Cota 64

Lect.: *Acan(ti, -thi) + Calam(i)*

Lit.: Cabrelles 2008, 37, làm. 1.16.

(a1) Dibuix: Cabrelles 2008. Calc: l'autor.

(a2) Dibuix: Cabrelles 2008. Calc: l'autor.

Dos pivots d'àmfora Dressel 2-4 de producció laietana, el primer recollit a la UE 2109, el segon a la UE 2011; tots dos contextos es daten cap als anys 20 aC - 50 dC. El primer segell està col·locat en un pivot de poca alçada sota la lletra inicial T d'un grafit *ante cocturam*, i el segon acompanya un altre segell CALAM (cf. 134) igualment conegut a la terrisseria de Can Tintorer (el Papiol), al Baix Llobregat (Pascual 1977, 53).

132. **ANTC[---?] vel ANTIC[---?]**

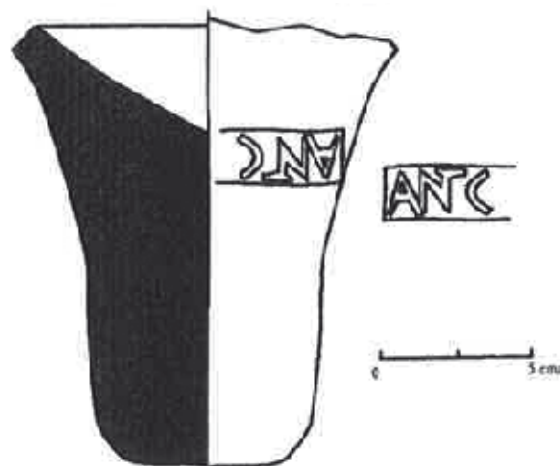
Ll. t.: Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquís (Reus, Baix Camp)

Ll. c.: Cota 64

Lect.: *Ant()* *C()* vel *Ant[i]c(hi)*

Lit.: Cabrelles 2008, 32-33, làm. 1.17.

Fragment de pivot de possible Dressel 2-4 laietana recollit a la UE 2109 amb datació contextual de *ca.* 20 aC - 50 dC. No hem vist la peça, però, des del nostre punt de vista, pot tractar-se d'una altra importació del Baix Llobregat per la forma del segell i la seva posició al pivot massís, la qual cosa no hauria de sorprendre pels altres casos constatats a Mas d'en Corts (cf. núm. 131 i 133). No queda clar pel dibuix si el nexa el formen dues ($N^{\wedge}T$) o tres ($N^{\wedge}T^{\wedge}I$) lletres. Si se'n confirmés l'origen laietà, podria tractar-se d'una variant més desenvolupada del segell [---?]*ANT* conegut a les Termes Romanes de Sant Boi de Llobregat (López Mullor 1998, 235, làm. 1.4), sobre pivot de Dressel 2-4, i amb el mateix tipus de lletra i nexa $N^{\wedge}T$.

Dibuix: Cabrelles 2008.

133. **c**

Ll. t.: Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquís (Reus, Baix Camp)

Ll. c.: Cota 64

Lect.: *C()*

Lit.: Cabrelles 2008, làm. 1.20 («pivots grafitats»).

Aquesta inscripció apareix classificada en el treball de Cabrelles entre els grafitats sobre pivots d'àmfores Pascual 1 o Dressel 2-4. No hem vist personalment la peça, però, des del nostre punt de vista, hi ha la possibilitat que es tracti d'un segell monoliteral *c*, incís i sense cartel·la, en un pivot d'àmfora laietana, com els tres exemplars que publiquem de l'excavació del carrer Montcada de Barcelona (Berni i Carreras 2001, núm. 7).

Dibuix: Cabrelles 2008.

134. **CALAM + ACAN**

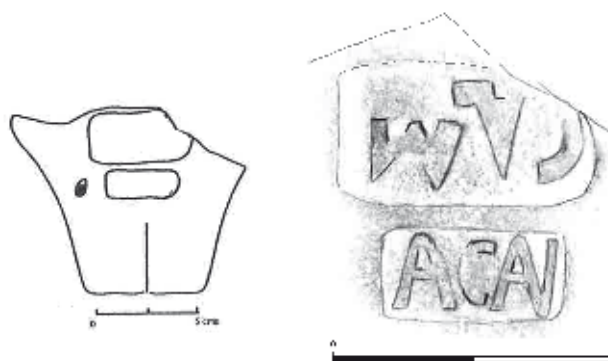
Ll. t.: Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquís (Reus, Baix Camp)

Ll. c.: Cota 64

Lect.: *Calam(i)* + *Acan(ti, -thi)*

Lit.: Cabrelles 2008, 37, làm. 1.16.

Fragment de pivot d'àmfora Dressel 2-4 recollit a la UE 2111 amb datació contextual de *ca.* 20 aC - 50 dC. Els dos segells *CALAM* i *ACAN* són originaris de la terrisseria de Can Tintorer (el Papiol) (Pascual 1977, 53), i estan ben datats al derelict francès de La Chrétienne H (Santamaria 1984, 16) cap als anys 15-20 dC. La marca *ACAN* està documentada dues vegades a Mas d'en Corts (*vide* 131).

Dibuix: Cabrelles 2008. Calc: l'autor.

135. **KATO**

Ll. t.: Mas de Valls / Porpres / Pórporos (Reus, Baix Camp)

Ll. c.: Masia de Mas de Valls

Lect.: *Kato*

Lit.: Jàrrega 2009, 111, fig. 4.4.

Segell col·locat sobre un gran fragment de paret cilíndrica de cos d'àmfora tarraconense. No hem vist la peça. La forma nominativa *Kato*, en lloc de *Cato*, no és gaire usual en l'onomàstica llatina.

Foto: L. Buffat.

136. **CHR**

Ll. t.: Els Antigons (Reus, Baix Camp)

Ll. c.: Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus

Lect.: *Chr()*

Lit.: Gebellí 2007, 78 (citat).

No hem localitzat l'exemplar durant la nostra visita al museu de Reus. La notícia apareix recollida per Gebellí, per qui es tracta d'un exemplar sense forma d'àmfora produïda a la Laietània. Important és el detall que dóna l'autor amb la transcripció del text CH^R , amb les darreres dues lletres unides, perquè aquesta particularitat formal permetria lligar l'origen de la producció al centre terrisser del Morè (Sant Pol de Mar), on apareix aquest tipus de segell (en cartel·la quadrada) sobre pivot (Arqueociència 1997, 88, làm. 60) i dins d'un context estratigràfic amb datació de *ca.* 0-50 dC. Sabem per una altra troballa al derelict francès de Port-Vendres IV que aquesta variant s'associa a la forma Pascual 1 (Liou 1987, 274, fig. 5).

137. LCM

(a1) [LCM] + P

Ll. t.: Mas de Gomandí (Riudoms, Baix Camp)

Ll. c.: Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus

Lect.: *L. C(lodi?) M() + P()*

Lit.: Vilaseca 1920, 270 («Mas de Coll»).

(a2) LCM

Ll. t.: Sota la Timba del Castellot (Riudoms, Baix Camp)

Ll. c.: Casa de Cultura de Riudoms, V/R - TIC

Lect.: *L. C() M()*

Lit.: Romero 1986, núm. 2 (LCM); Miró 1988, 54; Revilla 1995, 177; Jàrrega 1995, 184; Massó 1998b, 285; Gebellí 2007, 87 i 165.

Tots dos segells LCM van ser impresos amb la mateixa matriu per marcar dos objectes de ceràmica de diferent naturalesa. El primer (a1) s'associa a un altre segell P en un fragment de coll d'àmfora Dressel 2-4 local de la producció de Mas de Gomandí (vegeu més endavant els detalls de la seva procedència; cf. 154). Les tres lletres no van quedar ben marcades i amb gran dificultat s'hi poden distingir alguns traços, però tot i així, el que és visible, juntament amb el marc ben assenyalat de la cartel·la, encaixa perfectament amb el segon segell després de sobreposar els dos calcs que hem fet durant la nostra visita als museus de Riudoms i Reus. La combinació LCM + P no és nova: la coneixem per una Dressel 2-4 documentada per Delattre en el

(a1) Foto i dibuix: l'autor.

segon mur d'àmfores de Cartago (Freed 1998, 351, fig. 2.1), amb una datació genèrica del segon quart del s. I dC (fig. 2.2).

L'altre segell LCM (a2) va ser recollit a Sota la Timba del Castellot sobre un estrany objecte de ceràmica cuita. Aquest exemplar es troba publicat, per primera vegada, al costat d'altres segells d'àmfora en l'article de Romero del 1986, on no es donen més detalls sobre la posició del segell o la forma del suport ceràmic. Massó el té citat com un segell en el llavi, aparentment, d'una importació, mentre que Gebellí la dóna com una marca en àmfora indeterminada originària del jaciment i, amb bon ull, la posa en relació amb el paral·lel esmentat de Cartago. Nosaltres hem localitzat la peça al museu de Riudoms. De cap manera es tracta d'un segell d'àmfora, encara que pugui semblar un fragment de

(a2) Fotos i calc: l'autor.
Dibuix: Romero 1986.

vora per les seves dimensions (alt 3 cm i gruix 1,1 cm) i la forma arquejada de collaret del fragment conservat de ceràmica (vegeu fotografia) que ens pot portar fàcilment a l'engany. No sabem quin va ser el veritable ús d'aquest estrany objecte circular de fang cuit, però creiem que s'ha de posar en relació amb la terrisseria de Mas de Gomandí que va produir les àmfores de la sèrie epigràfica p. No és aquesta la primera vegada que ens trobem un segell de Mas de Gomandí a Sota la Timba del Castellot; un altre cas el tenim documentat per al segell EVPra en Dressel 2-4 (142). D'altra ban-

da, cal recordar l'existència de variants més grans del segell LCM sobre *tegula* als jaciments veïns de Mas de Gomandí i Mas d'en Corts (159), que tot plegat semblen focalitzar l'origen d'aquesta destacada producció artesanal de tipus industrial.

El text LCM registra les sigles dels *tria nomina* d'un personatge anomenat *L. C () M ()*, presumiblement emparentat amb el *M. Clodius Martialis* de les àmfores de Mas d'en Corts (138) i els *dolia* de Mas de Gomandí (169) i Mas d'en Toda (170).

138. MCLOMA?

(a1) MC[LO?]M[A?]

Ll. t.: Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquís (Reus, Baix Camp)

Ll. c.: Cota 64

Lect.: *M. C[lo?](di) M[a?](rtialis)*

Lit.: Vilaseca i Adiego 2002, fig. 7; Cabrelles 2008, 37 (MC[o]M), lám. 1.17.

(a2) [MCL?]OMA

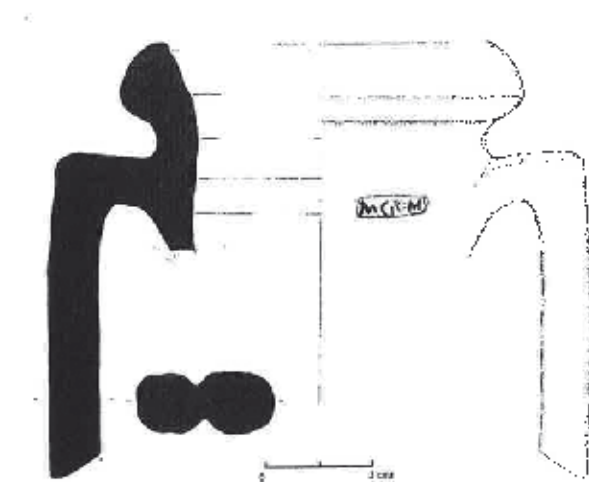
Ll. t.: Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquís (Reus, Baix Camp)

Ll. c.: Casa de Cultura de Riudoms, 13B-103

Lect.: [*M. Cl[o(di)? M[a?](rtialis)*

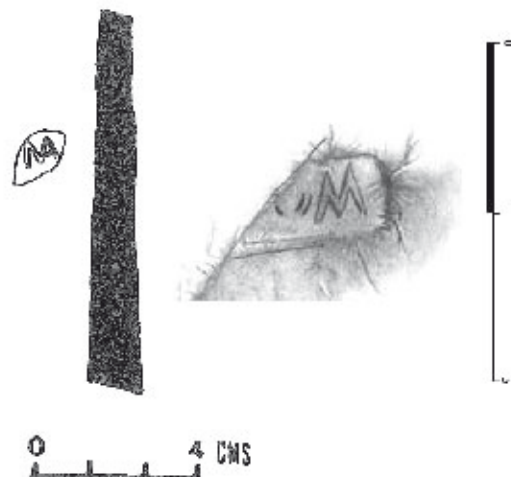
Lit.: Jàrraga 1995, 182, fig. 5.2 («Mas d'en Corts»).

Dues marques de petites dimensions (3,3 x 1,1 cm) col·locades sobre colls d'àmfora Dressel 2-4 locals; des del nostre punt de vista, tretes de la mateixa matriu. Només hem vist i dibuixat la peça fragmentada. Segons Cabrelles, la marca (a1) pertany a una àmfora de la producció local de Mas d'en Corts: «Pasta beix-

(a1) Dibuix: Cabrelles 2008.

marronosa a l'interior amb nombroses partícules desgreixants de tamany diversos. Superfície beix-clar». Aquest objecte va ser trobat a la UE 2109 amb datació contextual 20 aC - 50 dC. La part central del text MC[LO?]M és dubtosa; no queda clar en el dibuix de Cabrelles si es tracta d'un segell de quatre o cinc lletres.

(a2) Foto: l'autor. Dibuix: R. Jàrraga 1995. Calc: l'autor.

L'autor proposa la lectura MC[O?]M, però si seguim els traços del dibuix pensant en una marca de cinc lletres es podria llegir, fins i tot, MC[LO]M. L'altre segell (a2) va ser dibuixat per Jàrrega amb un nexa M^A final. Amb el nostre nou dibuix no podem confirmar aquest darrer detall, ja que no ha estat possible distingir amb claredat el nexa a causa de la rugositat de la superfície de les lletres conservades (ens queda el dubte, però tampoc

ho descartem). A tot això, si ajuntem les lletres proposades, s'arriba a un interessant desenvolupament del text MCLOM^A que lliga amb les altres variants alternatives MCMART (169) i CL·M[A]R (170) documentades en els *dolia*, i totes juntes dotarien de consistència la relació dels jaciments veïns amb la propietat de *Marcus Clodius Martialis*.

139. CR

Ll. t.: La Buada / l'Espluga Pobra (Reus, Baix Camp)

Ll. c.: Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus, núm. inv. 3391

Lect.: Cr()

Lit.: Vilaseca 1920, 270 i fig. 1.1 («Espluga Pobra»); Bermúdez i Massó 1984-85, 65, notes 13 i 15; Massó 1998b, 283 («La Buada»); Miró 1988, 52-53; Revilla 1995, 174 («Mas de Gomandí»); Jàrrega 1995, 181, nota 12, i 183 («La Boada» o «Mas de Gomandí»); Gebellí 2007, 163.

Segell de petites dimensions col·locat en un fragment de coll d'àmfora de tipologia indeterminada, suposadament, per la posició, en àmfora Dressel 2-4 local. Segons Vilaseca, aquesta marca ve de la Buada («Espluga Pobra»), la qual cosa sembla confirmada al museu de Reus, on s'ha pogut fotografiar al costat d'altres materials ceràmics d'aquest mateix jaciment. Altres autors atribueixen el seu origen incorrectament a Mas de Gomandí. La raó de l'error es deu a una confusió a la pàgina 270 de l'article de Vilaseca, on es barregen les procedències dels segells CR («Mas de Coll») i P («Espluga-Pobra»), si bé el mateix Vilaseca ho aclareix en posar al peu de la figura 1.2 l'origen «Espluga Pobra» al segell CR il·lustrat. Proposem llegir un *cognomen* abreujat Cr(). No coneixem cap paral·lel epigràfic amb aquestes característiques formals.

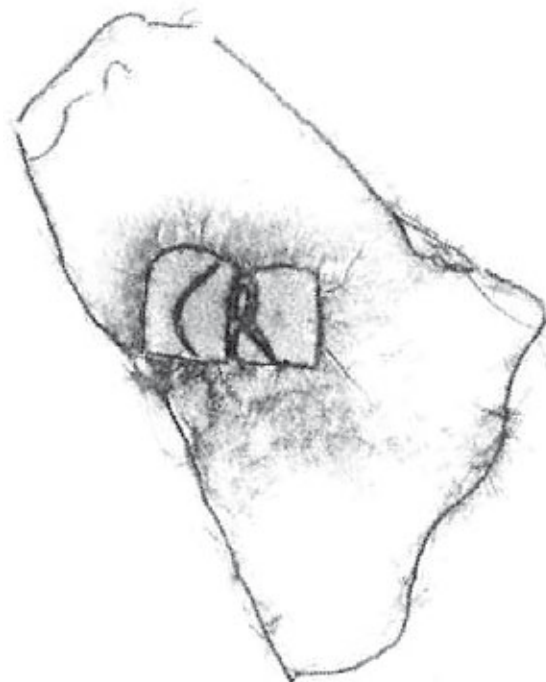

Foto i dibuix: l'autor.

140. **SEXDOMITI**

Ll. t.: La Canaleta (Vila-seca, Tarragonès)

Ll. c.: Col·lecció Ferrando, Vila-seca

Lect.: *Sex. Domiti*

Lit.: Gebellí 2007, 166-167 (esmentada).

Fragment superior d'àmfora Oberaden 74 tarraconense, amb vora, coll i arrencament de nanses. L'activitat de *Sextus Domitius* es data en època d'August i està associada al jaciment de l'Aumedina (Tivissa) (Revilla 1995, 165-167), però, recentment, s'ha

apuntat la possibilitat d'una producció paral·lela a la Canaleta (Gebellí 2007, 166-167, 183). Segons Miró, els *Domitii* de les àmfores de l'Aumedina, i qui sap si de la localitzada a la Canaleta, poden estar relacionats tant amb la *gens* dels *Domitii Ahenobarbi* com amb la dels *Calvinii*, que tingueren possessions a Tarragona, i potser estaven en relació amb Dertosa (Miró 1988). Per a més detalls, vegeu l'estudi extensiu dels dos segells realitzat per P. Gebellí i R. Jàrraga al volum segon d'aquesta obra.

Foto: R. Jàrraga.

141. **CE**

Ll. t.: La Buada / l'Espluga Pobra (Reus, Baix Camp)

Ll. c.: –

Lect.: *C. E() vel C() E()*

Lit.: Sanz 1975, 113 i fig. 4; Massó 1978, 29-30; 1983, 7; Revilla 1995, 180; Jàrraga 1995, 182.

Segell en relleu, en cartella circular, en posició i tipus d'àmfora indeterminades. Les lletres *C* i *E* estan lligades i, a la vegada, separades amb una interpunció dins de la primera lletra. Per l'existència del punt, proposem dividir la paraula en dues sigles, *praenomen* i *nomen*, o *nomen* i *cognomen* d'un personatge vinculat a l'activitat artesanal de la terrisseria que va fabricar l'àmfora. No sabem amb certesa si es tracta d'una producció local del forn de la Buada o d'una importació. No hem vist la peça.

Dibuix: Sanz 1975.

142. EVPRA

(a1) EVPRA

Ll. t.: Timba del Castellot (Riudoms, Baix Camp)

Ll. c.: Casa de Cultura de Riudoms, H/12-T/C

Lect.: *Eupra*()

Lit.: Romero 1986, núm. 1; Miró 1988, 54; Revilla 1995, 177; Jàrrega 1995, 184, fig. 5.5; 1996; Massó 1998b, 285; Gebellí 2007, 87 i 164.

(a2) [EV]PRA

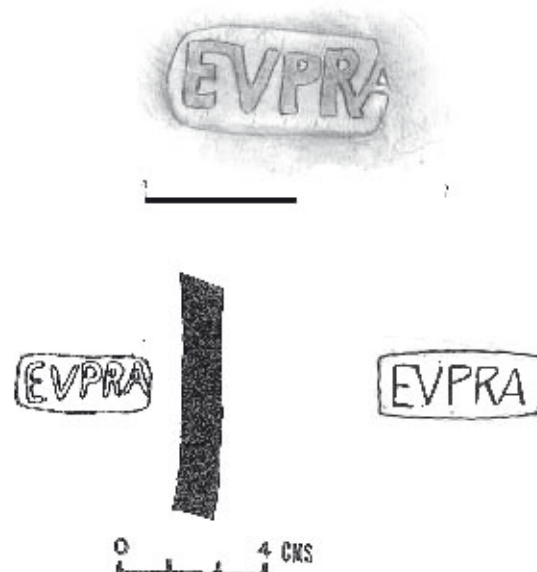
Ll. t.: Mas de Gomandí (Riudoms, Baix Camp)

Ll. c.: Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus

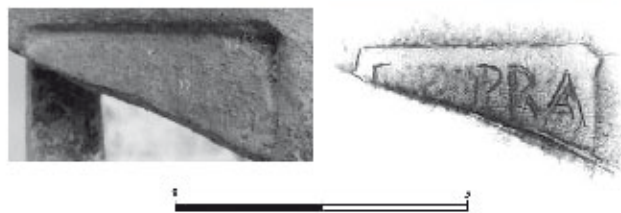
Lect.: *[Eu]pra*()

Lit.: Inèdit.

Dos segells EVPRA de la mateixa variant en colls de Dressel 2-4 de producció local, el segon col·locat frontalment a l'altura de l'arrencada superior de les nanses. La troballa de la Timba del Castellot (a1) va ser publicada per primera vegada per Romero, que afegeix el dibuix del segell (fet per Ester Ramón) sense indicar la forma i posició. Posteriorment, aquest fragment de coll d'àmfora va tornar a ser dibuixat i publicat per Jàrrega, per qui es tracta d'una producció amfòrica de la zona de Tarragona, però sense indicis arqueològics prou clars que puguin atribuir el seu origen a un taller situat en aquest lloc. Nosaltres l'hem tornat a dibuixar, i no hem vist la lletra A sencera i el tancament dret de la cartel·la del dibuix publicat a l'article de Romero. La segona marca (a2), amb el text força desgastat, ens aclareix tant la tipologia de l'àmfora com l'origen d'aquesta producció a Mas de Gomandí. Estem davant un cognom abreujat d'origen grec del tipus *Eupraxis*, *Euprasius*, *Eupraepes*, *Eupras*, etc.

(a1) Foto i calc: l'autor. Dibuix (esquerra): R. Jàrrega 1995.
Dibuix (dreta): Romero 1986.

(a2) Fotos i calc: l'autor.

143. PHILODAMVS

(a) PHILODAMVS

Ll. t.: La Canaleta (Vila-seca, Tarragonès)

Ll. c.: Col·lecció Ferrando, Vila-seca

Lect.: *Philodamus*

Lit.: Inèdit.

(b) PHILODAMVS

Ll. t.: La Canaleta (Vila-seca, Tarragonès)

Ll. c.: Col·lecció Ferrando, Vila-seca

Lect.: *Philodamus*

Lit.: Inèdit.

Dos segells trets de punxons diferents situats frontalment al coll de dues àmfores Oberaden 74 de pro-

ducció local. El *cognomen* és d'origen grec, i a *Tarraco* es coneix un *Philodamus*, esclau de *P. Annius* (RIT 6; ELRH C71), datat a la primera meitat del segle I aC. En aquest cas, es tracta d'un individu lligat a la producció artesanal de la terrisseria de la Canaleta, potser un dels *offinatores* que fabricaven àmfores per a *Sextus Domitius* (vide 140) en època d'August. Un altre exemplar igual a la variant (b) es coneix des d'antic a Tarragona (CIL II, 6254,31 = Gebellí 2007, 169, 174, fig. 16) associat a un grafit RXXXVI *ante cocturam* que convida a la lectura *r() XXXVI*, com si es tractés del recompte (*ratio*) d'un lot de trenta-sis unitats finalitzades a l'*officina* de *Philodamus*, i llistes per passar a la fornada. Per a més detalls, vegeu l'estudi extensiu dels dos segells realitzat per P. Gebellí i R. Jàrraga al volum segon d'aquesta obra.

(a) Foto: R. Jàrraga.

(b) Foto: R. Jàrraga.

144. **FRONTO**

Ll. t.: Els Antigons (Reus, Baix Camp)

Ll. c.: Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus, núm. 3424 (16-IV-78)

Lect.: *Fronto*(, -*nis*)

Lit.: Gebellí 2007, 78 (citat).

Segell gairebé complet en fragment de coll d'àmfora indeterminada. La paret interna de l'objecte (gruixuda 1,4 cm) presenta una superfície irregular amb nombrosos i ben marcats solcs paral·lels del tornejat. Les lletres són pulcres i esveltes amb un únic nexa $N^{\wedge}T$. Aparentment, es llegeix un *cognomen* *Fronto* al nominatiu, encara que també pot entendre's com l'abreviació de *Fronto(nis)* al genitiu. La peça es troba mal catalogada com un fragment d'àmfora sense forma de possible procedència bètica, tant a la fitxa del museu de Reus com en la cita bibliogràfica de Gebellí. Segons l'informe de la nostra col·lega Anna Gutiérrez García-Moreno de l'ICAC, la pasta ceràmica és de «color taronja, fractura llisa, textura lleugerament sorrenca i pasta dura, molt depurada. Presenta una coccio molt homogènia en atmosfera oxidant i partícules desgredants de dimensions mitjanes. Aquest està compost per esporàdics grans de quars, quarsites i minerals ferruginosos de mida mitjana (0,05-0,5 mm) i la presència moderada d'inclusions calcàries de mida molt fina (0,05-0,15 mm). La seva argila no presenta un contingut calcari significatiu». Per la forma de l'objecte i la pasta, cal suposar que es tracta, efectivament, d'una importació de fora de la Península i d'origen desconegut.

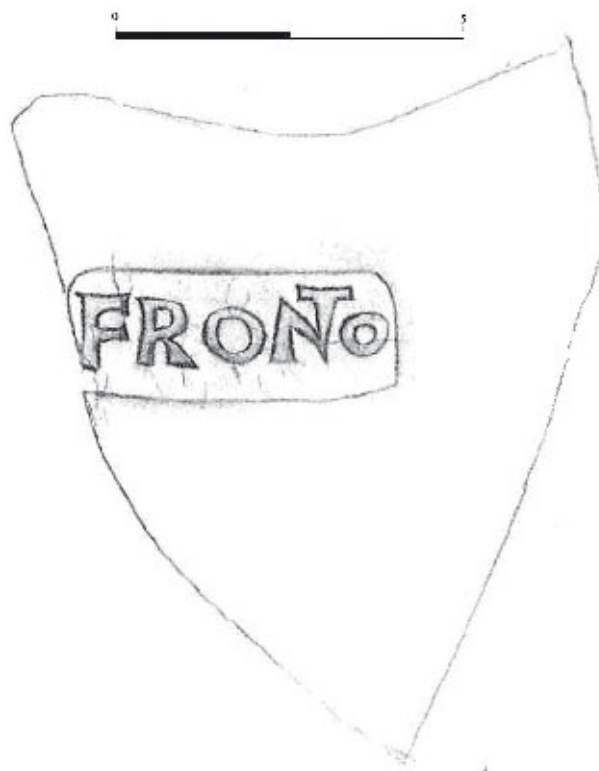

Foto i calc: l'autor.

145. QFVLN?

(a1) [QF]VLN?

Ll. t.: Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquís (Reus, Baix Camp)

Ll. c.: Cota 64

Lect.: [Q. F]ul(vi) N(?) ?

Lit.: Cabrelles 2008, 32-33, lám. 1.16.

(a2) [QFVL]N?

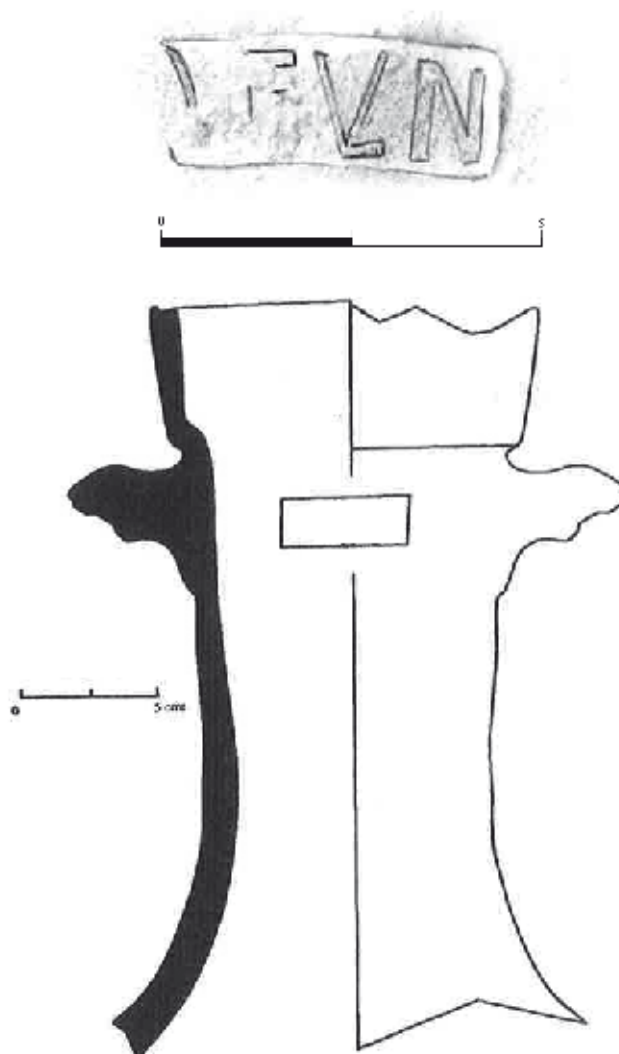
Ll. t.: Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquís (Reus, Baix Camp)

Ll. c.: Cota 64

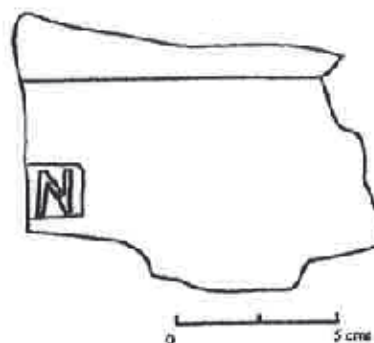
Lect.: [Q. Ful(vi)] N(?) ?

Lit.: Cabrelles 2008, 32-33, lám. 1.16.

Dos segells de la mateixa sèrie epigràfica col·locats a la part alta del coll d'àmfora Pascual 1. Segons Cabrelles, «la pasta és beix-marronosa a l'interior amb nombroses partícules desgreixants de gruixuts diversos, superfície beix clar». La primera peça va ser trobada a la UE 2114 i la segona a la UE 2011, tots dos estrats amb datació contextual de *ca.* 20 aC - 50 dC. L'empremta a la peça més sencera és de mala qualitat, amb el relleu de les lletres distingible subtilment en el tram final del recorregut del punxó marcador. El text conservat sembla registrar els *tria nomina* d'un individu, potser anomenat *Q. Ful(vius) N()*. La sigla Q del *praenomen* és possible pel traç arquejat conservat dèbilment al començament del text; la lletra F no es llegeix bé, però pot encaixar davant el nexa *v^L* com l'abreviació del gentilici *Ful(vius)*. La *gens Fulvia* està prou ben representada a les àmfores de vi tarraconense produïdes dins del territori català: LFVLVI en Tarraconense 1 a Empúries (Almagro 1952, núm. 213); FVLSEC en Pascual 1 a Badalona (Comas 1997, núm. 24); FVLPHIL en Pascual 1 a Premià de Mar (Andreu 1994, 363, fig. 4.14); CNFVLSEC en Pascual 1 a Badalona (Comas 1997, núm. 20).

(a1) Calc: l'autor. Dibuix: Cabrelles 2008.

(a2) Dibuix: Cabrelles 2008.

146. GAESAT[ILVCR]

Ll. t.: Els Antigons (Reus, Baix Camp)

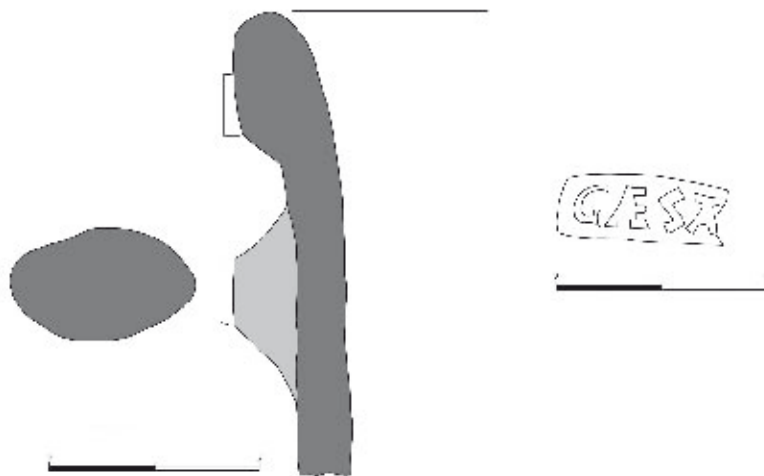
Ll. c.: Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus

Lect.: *Gaesat[i Lucr(etiani)]*?

Lit.: Gebellí 2007, 78 (GAES o CAES, esmentat).

Segell fragmentat imprès sobre el collarí d'una boca d'àmfora vinària Dressel 6A de producció adriàtica. Sota, al coll, encara es conserva la primera lletra R d'un *titulus pictus* fet amb tinta vermella (*rubrum*). Una marca idèntica i sencera, en la mateixa posició i tipus d'àmfora, ha estat documentada a la població italiana d'Altino (Pàdua) (Toniolo 1991, 62 i fig. 111). Segons Toniolo, aquest segell pertany a una variant anterior a la Dressel 6A clàssica, un prototip de transició entre la Lamboglia 2 i la Dressel 6A, la qual cosa permetria datar l'arribada de l'àmfora als Antigons al llarg de la segona meitat del s. I aC (Toniolo 1991, 180 i 201). La recent intervenció arqueològica al pati de la Casa del Clero (Pàdua) ha donat un altre segell complet en una vora i coll de Dressel 6A per a un horitzó cronològic

entre finals del s. I aC i inicis del s. I dC (Serafini i Vigoni 2006, fig. 27). Un tercer exemplar amb la transcripció CA[^]ESA[^]TI·LVCR· apareix documentat a Cartago (CIL VIII, 22637.24), on les àmfores d'origen adriàtic es troben molt ben representades mitjançant l'epigrafia amfòrica. Les àmfores Dressel 6A van ser produïdes a partir de la segona meitat del segle I aC fins al final del segle I dC en diverses zones de la Itàlia septentrional i central adriàtica (regions d'Ístria, Vèneto, Emília i Piceno). El seu mercat natural s'estenia per *Dalmatia*, *Noricum*, *Pannonia*, Orient i Àfrica. L'àmfora dels Antigons devia arribar al port de *Tarraco* com una mercaderia redistribuïda des d'un altre port principal, com podrien ser perfectament els d'Òstia o Cartago. Pel que fa al personatge del segell, Toniolo (1991, 180) suggereix llegir un *cognomen* *Gaesatus*, derivat de l'ambient militar i amb poquíssims testimonis a la Gàl·lia Cisalpina, anteposat a un *nomen* *Lucretius*, ben difós a la Itàlia septentrional. Tampoc s'ha de descartar una altra interpretació, com la lectura d'un gentilici *Gaesatius* i un *cognomen* abreujat *Lucr(etianus)*.

Fotos i dibuix: l'autor.

147. GALLIC

(a1) GALLIC

Ll. t.: Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquís (Reus, Baix Camp)

Ll. c.: Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus

Lect.: *Gall(i)*

Lit.: Romero 1986, núm. 3; Revilla 1995, 176; Járrega 1995, 183, fig. 5.3; Massó 1998b, 283; Gebellí 2007, 164, núm. 5.

(a2) GALLIC

Ll. t.: Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquís (Reus, Baix Camp)

Ll. c.: Casa de Cultura de Riudoms, HR A/C

Lect.: *Gall(i)*

Lit.: Romero 1986, núm. 4; Revilla 1995, 176; Massó 1998b, 283; Gebellí 2007, 164, núm. 4.

(a3) GALLI[C]

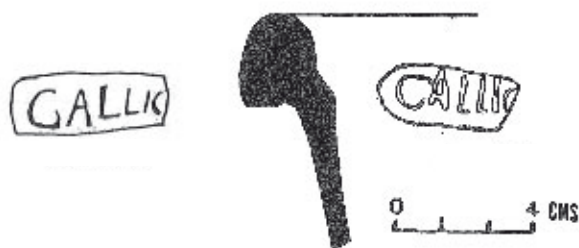
Ll. t.: Mas de Gomandí (Riudoms, Baix Camp)

Ll. c.: Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus

Lect.: *Galli[c](i)*

Lit.: Gebellí 1995, ix-4; 2007, 75 i 164, núm. 6; 2007, 124 (GALLI).

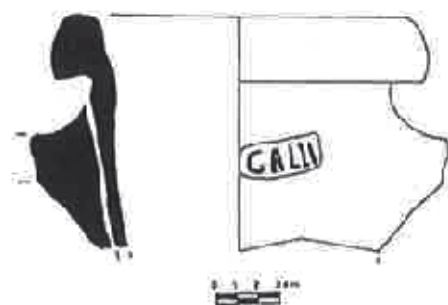
Romero situa la producció de *Gallicus* al jaciment d'Antoni Corts, és a dir, al Roquís, on va recollir els dos primers exemplars del catàleg sense indicació de posició i forma. El primer exemplar de Romero (a1) va ser, posteriorment, dibuixat per Járrega sobre coll d'àmfora Dressel 2-4 en el museu de Reus, on nosaltres també l'hem vist i fotografat. El segon exemplar de Romero (a2) també s'ha pogut documentar en el museu de Riudoms per al projecte de l'ager. D'altra banda, tenim la tercera marca publicada per Gebellí («amb la darrera lletra molt desgastada»), en un coll

(a1) Foto i calc: l'autor. Dibuix (esquerra): Romero 1986. Dibuix (dreta): R. Járrega 1995.

(a2) Foto: L. Buffat. Dibuix: Romero 1986.

(a3) Dibuix: Gebellí 2007.

amb vora i arrencament de la nansa, que prové del jaciment veí de Mas de Gomandí, que ell mateix diu que ha vist al Museu Comarcal Salvador Vilaseca sobre Dressel 2-4, juntament amb algun grafit *R ante cocturam* capgirat en el pivot d'aquestes àmfores. Malauradament, no l'hem pogut localitzar al museu de Reus.

148. IR

Ll. t.: La Buada / l'Espluga Pobra (Reus, Baix Camp)

Ll. c.: Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus, 3391

Lect.: *Ir()*

Lit.: Massó 1978, 29-30; Massó 1983, 7; Revilla 1995, 180; Jàrraga 1995, 182; Gebellí 1995; 2007, 80, 164-165, 171 núm. 8.

Marca col·locada en un fragment de campana superior d'àmfora. La lletra *R* és oberta, el braç superior de la *I* està desgastat, i ambdues lletres, dins una cartella quadrada. Atès el simple començament *IR*, és probable que es tracti d'un *cognomen* abreujat. Com va veure amb gran encert Gebellí, un paral·lel idèntic es troba

Així doncs, tenim tres marques iguals *in collo* de Dressel 2-4 de producció local. La presència d'aquest segell en dos jaciments propers, separats per un quilòmetre de distància, reforça la sospita que formessin part de la mateixa propietat, i que *Gallicus* fos un treballador itinerant dins dels dominis del seu amo.

repetit tres vegades, a la mateixa posició de l'àmfora, en una Dressel 2-4 tarraconense sencera (fig. 2.1) documentada per Delattre al «Second Amphora Wall» de Cartago (Freed 1998, 351, fig. 1.1 i 2.2). A més a més, l'objecte importat presenta uns trets morfològics que són comuns a les àmfores produïdes a l'ager de *Tarraco*, com el llavi engrossit de perfil triangular, i no pas arrodonit. Per tant, tenim bons indicadors per incloure el segell *IR* en la producció local d'àmfores Dressel 2-4 de la Buada. L'epigrafia de les àmfores utilitzades per construir el segon mur suggereix una datació general del conjunt en el segon quart del s. I dC. A banda, també trobem en el segon mur de Cartago les marques *P + LCM* associades en una altra Dressel 2-4 produïda a Mas de Gomandí (cf. 154).

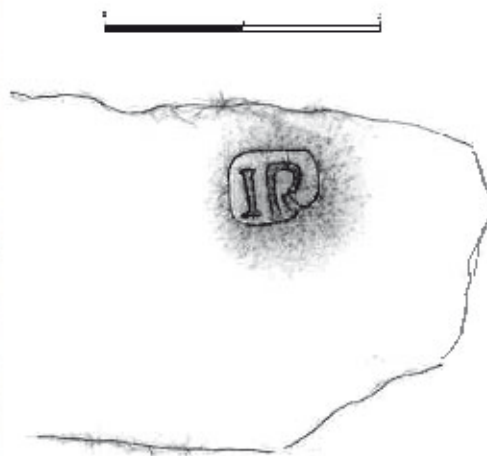

Foto i calc: l'autor.

149. LEV[GE]N

Ll. t.: Els Antigons (Reus, Baix Camp)

Ll. c.: Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus

Lect.: *Lev()* *Gen()*

Lit.: Inèdit.

Fragment superior de nansa i vora d'àmfora Keay 16 de producció bètica. La marca original és LEV·GEN, amb una interpunció enmig que resulta clau per descompondre el text en dues paraules, com els *duo nomina* d'un personatge anomenat *Lev()* *Gen()*. La superfície de l'objecte es troba bastant erosionada, però encara s'hi distingeixen les ombres de la majoria de les lletres: la base de la L, la E, la part alta de la V, i la N sencera al costat del tancament de la cartel·la prop de la boca de l'àmfora. La cronologia de la peça pot situar-se a mitjan s. III dC, per analogia amb les àmfores Keay 16 del derelict romà de Cabrera III (mal publicades com a Almagro 50 lusitanes; Bost *et al.* 1992), on hi ha un altre segell amb igual composició onomàstica per a un *Annius Genialis*. Sobre les àmfores Keay 16, les seves característiques tipològiques, així com la problemàtica al voltant de l'origen bètic o lusità, vegeu Fabião 1997.

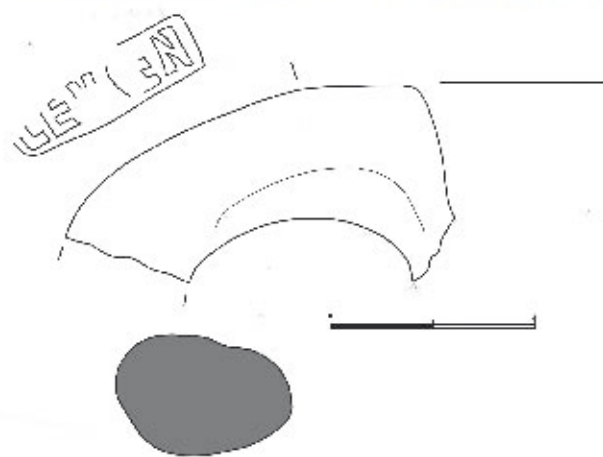

Foto i dibuix: l'autor.

150. QMAEANT

Ll. t.: La Canaleta (Vila-seca, Tarragonès)

Ll. c.: Col·lecció Ferrando, Vila-seca

Lect.: *Q. Mae()* *Ant()*

Lit.: Inèdit.

Vora sencera amb coll i arrencada de la nansa d'una àmfora itàlica de la forma Dressel 1B. Al collarí de la vora i en posició frontal apareix la marca Q·MAE·ANT, amb els *tria nomina* d'un personatge separats per dues interpuncions triangulars, i amb el *nomen* i *cognomen* resolts amb una parella de nexes de tres lletres M^AE i A^NT. El segell es troba ben datat entre els anys 75 i 60 aC, amb quatre exemplars trobats al derelict de la Madrague de Giens, que transportava un carregament principal de 5.800 a 7.800 àmfores de vi Dressel 1B produïdes a la regió lacial de Terracina, segons es va poder deduir per la presència d'un altre segell de *P. Veveius P. f. Papus* (Tchernia, Pomey i Hesnard 1978). També se'n coneix un paral·lel de les mateixes característiques al mont Beuvray (Olmer 2003, núm. 347), el cim sobre el qual s'assentava la ciutat/*oppidum* de *Bibracte*, capital del poble celta dels edus des de finals del segle II aC fins a finals del segle I aC.

Foto: R. Járrega.

151. [---]MARI

Ll. t.: La Canaleta (Vila-seca, Tarragonès)

Ll. c.: Col·lecció Ferrando, Vila-seca

Lect.: [---] *Mari*

Lit.: Inèdit.

Fragment de vora, coll i nansa d'àmfora Dressel 2-4 flàvia de producció narbonesa. En la part frontal del coll, a l'altura de l'arrencada superior de les nanses, apareix impresa la marca [---?]-MARI, amb l'inici de la inscripció possiblement perduda. S'hi distingeix bastant bé l'osca d'un punt triangular davant la lletra M, i l'espaiat sobrant a l'esquerra sembla donar joc a més text davant MARI. Per la forma i el contingut de la inscripció conservada, creiem que s'assembla a un altre segell TPA·RODANI, que té el punt caigut a la mateixa

altura i davant un cognom completament desenvolupat, col·locat frontalment sobre coll de Dressel 2-4 narbonesa (Laubenheimer i Schmitt 2009, 43, fig. 20) amb trets tipològics iguals als de la troballa de la Canaleta. El disseny de les lletres comparteix les característiques formals del segell MARI documentat sobre coll en àmfores flàvies Dressel 2-4 i Dressel 14 fabricades a la terrisseria de Frejús (Var) (Laubenheimer, Béraud i Gébara 1991, fig. 18), però amb la diferència important d'haver estat impreses amb una altra matriu, ja que l'exemplar de la Canaleta té les lletres en relleu i les tres de Frejús són en negatiu. A la Canaleta també s'ha trobat una *tegula* incisa amb la marca MARI (cf. 162), que hauria d'haver acompanyat l'àmfora de vi en el seu recorregut per mar des de la Provença francesa fins al port de *Tarraco*.

Foto: R. Járrega.

152. Q[---]MODES[TI]

(a1) Q[---]MODES[TI]

Ll. t.: Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquís (Reus, Baix Camp)

Ll. c.: Cota 64

Lect.: Q. [---] Modes[ti]

Lit.: Cabrelles 2008, 40 ([---]DE[---]), lám. 1.17.

(a2) [Q---]MO[DESTI]

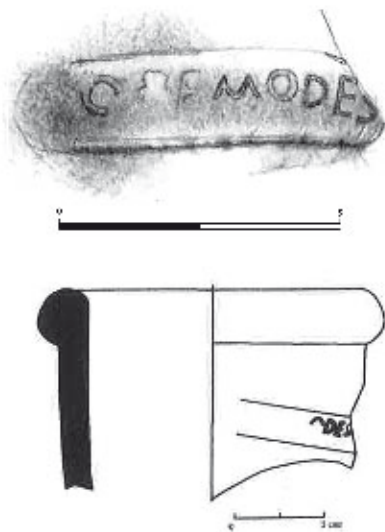
Ll. t.: Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquís (Reus, Baix Camp)

Ll. c.: Cota 64

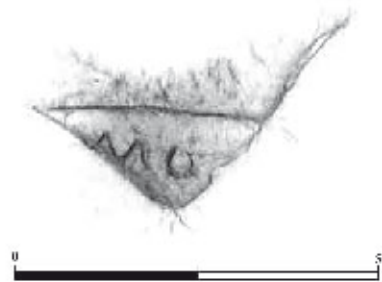
Lect.: [Q. ---] Mo[desti]

Lit.: Inèdit.

Dos fragments de colls amb vora de Dressel 2-4 de producció local marcades frontalment a l'altura de l'arrencada superior de les nanses. El primer exemplar recollit per Cabrelles té la pasta «beix-marronosa a l'interior amb nombroses partícules desgredients de tamanys diversos. Superfície beix-clar», i va ser trobat a la UE 2109 per a un context que gira al voltant dels anys 20 aC - 50 dC. Tots dos segells incomplets semblen estar trets amb la mateixa matriu. La peça més sencera (a1) té una empremta força més feble en la meitat inicial del camp d'escriptura, però, tot i així, la lletra Q del *praenomen* ens sembla fiable. Les lletres de l'abreviació del gentilici estan, malauradament, perdudes. No en coneixem cap paral·lel.

(a1) Foto i calc: l'autor. Dibuix: Cabrelles 2008.

(a2) Foto i calc: l'autor.

153. [O]CTAVIA[NVS]

Ll. t.: Els Antigons (Reus, Baix Camp)

Ll. c.: Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus

Lect.: [O]ctavia[nus]

Lit.: Inèdit.

Petit fragment superior de nansa d'àmfora bètica Dressel 23 amb l'empremta incompleta del segell [O]CTAVIA[NVS], amb el text retrògrad, lletres en relleu, i en cartel·la *in planta pedis*. A la part dreta del text es distingeix el cap de la lletra c (de cos més petit), i en la part trencada, l'asta vertical inicial de la lletra n. Un altre segell inèdit d'aquesta mateixa sèrie ha estat documentat per nosaltres el juny del 1998 al Museu de Montblanc (fig. 2.3; inv. EB-425), també sobre un petit fragment superior de nansa de Dressel 23, recollit en el camí de Pira (Conca de Barberà), juntament amb un segell [F]MFP (fig. 2.4; inv. EB-424) de la també oliària bètica Dressel 20 (producció més primerenca, datada a meitat del s. III dC; Berni 2008, 464-466). Cal suposar que les dues àmfores Dressel 23 van haver de ser transportades fins als seus respectius destins des del mateix port de Tàrraco en època baiximperial, i és plausible que arribessin per mar en el mateix vaixell des de la Bètica.

Les àmfores d'oli bètic Dressel 20 i 23 es troben amb relativa freqüència en els jaciments catalans, incloent-hi *Tarraco* i el seu territori proper (Berni 1998). El segell OCTAVIANVS té l'origen en el jaciment de Las Monjas¹⁵ (Berni 2008, 472), situat a la riba esquerra del Guadalquivir, prop de la localitat cordovesa de Posadas. Els segells *in planta pedis* de les àmfores Dressel 23 porten *cognomina* servils expressats en nominatiu i redactats en una o dues línies (Berni 2008, 72): *Lupatus*, *Macrinus*, *Martinianus*, *Octavianus*, *Vernacellus*, *Pascasius*, etc. A Tarragona ciutat s'han recollit uns quants segells en cartel·la *in planta pedis* impresos en nanses de Dressel 23: MARTIN/IANVS a les antigues excavacions del claustre de la Catedral de Tarragona (Rüger 1968, 257, pl. 71, núm. 17; conservat al MNAT); MARTIN/IANV[S] a l'abocador del carrer de Vila-roma, ben datat en el segon quart del s. V dC (Remolà 2000, 48 i 180, fig. 56.5); VERNAC/E[L]LVS a l'antic Hospital de Santa Tecla (Remolà 2000, 256, núm. 4, fig. 96.4). Sense sortir de Catalunya, tenim documentat el segell PASCAS[IVS] a la Caserna d'Alemanys de Girona (Nolla 1980, 191, fig. 46). El primer estudi general sobre aquest tipus de segell és obra d'Abauzit (1999), amb una llarga llista de testimonis, majoritàriament trobats en contextos baiximperials de diverses localitats franceses i suïsses.

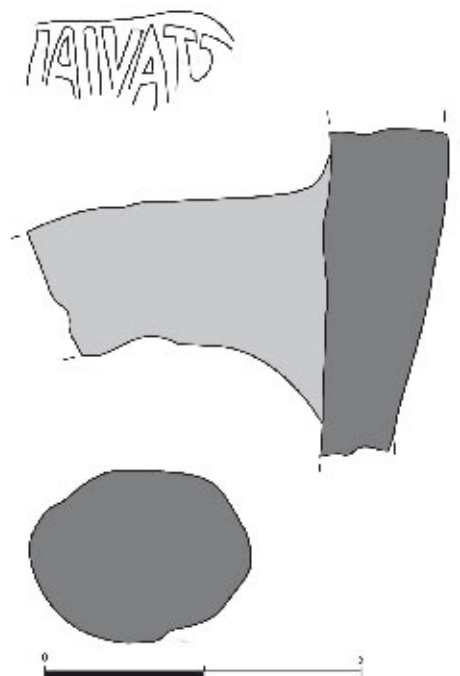

Foto i dibuix: l'autor.

15. La notícia és inèdita i ens ha estat proporcionada pel nostre col·lega i amic Juan Solís Siles, que ens ha deixat fa poc.

154. P

(a1) P

Ll. t.: Mas de Gomandí (Riudoms, Baix Camp)

Ll. c.: Col·lecció Arqueològica de l'Agrupació Excursionista

Lect.: P()

Lit.: Ferraté 1915, 103 i fig. 5 («Mas de Coll»).

(a2) P + [LCM]

Ll. t.: Mas de Gomandí (Riudoms, Baix Camp)

Ll. c.: Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus

Lect.: P() + L. C(lodi?) M()

Lit.: Vilaseca 1920, 270 («Mas de Coll»).

(a3) P

Ll. t.: Mas de Gomandí (Riudoms, Baix Camp)

Ll. c.: Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus

Lect.: P()

Lit.: Inèdit.

(a4) P

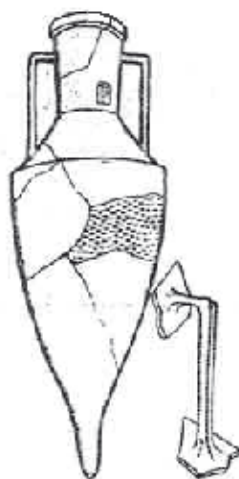
Ll. t.: Mas de Gomandí (Riudoms, Baix Camp)

Ll. c.: Casa de Cultura de Riudoms, HR M/P

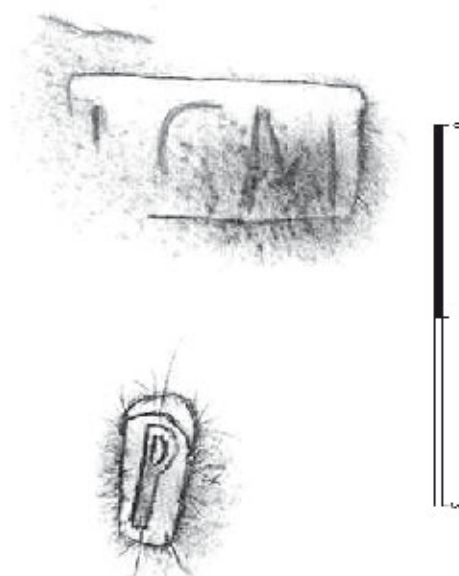
Lect.: P()

Lit.: Romero 1986, núm. 7; Bermúdez i Massó 1984-85, 65; Miró 1988, 52-53; Revilla 1995, 174; Jàrrega 1995, 182-183, fig. 5.4; Massó 1998b, 284; Gebellí 2007, 165-166.

Tots els segells es troben col·locats en colls d'àmfora de la forma Dressel 2-4 de producció local. L'àmfora quasi sencera (a1) va ser trobada trencada l'any 1915 per l'Agrupació Excursionista a Mas de Gomandí («prop del Mas de Coll, carretera d'Alcolea»), en un indret cobert d'abundant material ceràmic (àmfores, *tegulae*, taps d'àmfores, etc.), on G. M. de Brocà ja havia donat notícia de l'existència d'un tester romà. La peça següent (a2) forma part de la col·lecció Vilaseca del museu de Reus; per tant, la marca P es correspon amb la publicada per aquest autor en l'article de 1920, on no s'esmenta l'associació de l'altra empremta més gran i gairebé il·legible a la vista. La parella de segells P + LCM (*vide* 137) van ser impresos en la superfície de l'àmfora estant el fang sec, per la qual cosa s'explica que el terrissaire realitzés una forta pressió amb el punxó més petit (força enfonsat), i més feble amb el més gran que, amb prou feines, va deixar unes lletres gairebé inapreciables a la vista. La tercera marca (a3) és inèdita; apareix també enfonsada, en posició frontal i a l'altura del naixement de les nanses, en un fragment de coll que encara conserva a la part inferior el plec que marcava la separació amb la campana superior de l'àmfora. L'última

(a1) Dibuix: Ferraté 1915.

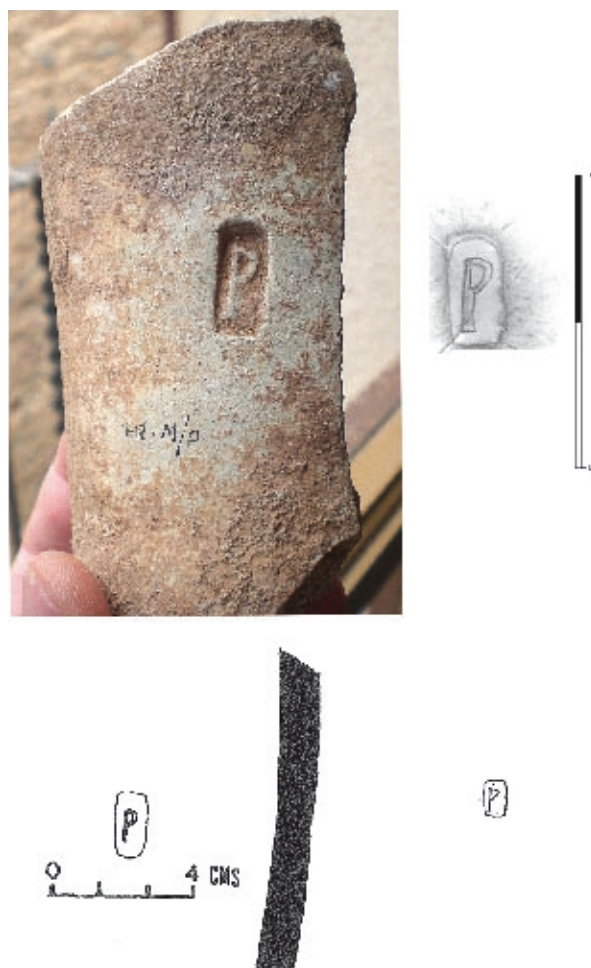

(a2) Foto i calc: l'autor.

p (a4) pertany al museu de Riudoms, i es correspon amb la marca citada o publicada en els darrers anys per diferents investigadors.

(a3) Foto i dibuix: l'autor.

(a4) Foto i calc: l'autor. Dibuix (esquerra): R. Járrega 1995.
Dibuix (dreta): Romero 1986.

155. **SPR?**

Ll. t.: Molins Nous (Riudoms, Baix Camp)

Ll. c.: Casa de Cultura de Riudoms, M/N 2A N/C

Lect.: *S. P(?) R? (?)*

Lit.: Romero 1986, núm. 6; Miró 1988, 54; Jàrrega 1995, 184, nota 19; Gebellí 2007, 167.

Segell incís en cartel·la rectangular col·locat invertit sobre un coll amb vora d'àmfora Africana I «piccola». La tercera lletra, dibuixada com a *p* per Romero, es conserva amb els traços visibles i aparents d'una *r*, però podria també ser una *r* marcada parcialment. Aquesta importació amfòrica apareix citada en les publicacions d'altres autors com una producció local del jaciment romà de Molins Nous, i fins i tot s'ha proposat un forn de ceràmica en el lloc. Jàrrega va deixar ben clar que de cap manera es tracta d'una troballa relacionada amb la producció d'àmfores, sinó d'un fragment d'àmfora africana («amb un grafit»). Es pot posar en relació amb un segell *SPR* incís en coll d'Africana II trobat a la localitat líbia de Bu Njem (Rebuffat 1997, 168, núm. 68-3).

Foto: L. Buffat. Primer dibuix: l'autor.

Segon dibuix: Romero 1986.

156. SILVAN

(a1) SILVAN

Ll. t.: Mas de Gomandí (Riudoms, Baix Camp)

Ll. c.: Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus

Lect.: *Silvan(i)*

Lit.: Inèdit.

(a2) [S]ILVAN

Ll. t.: Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquís (Reus, Baix Camp)

Ll. c.: Casa de Cultura de Riudoms, 17-R-100

Lect.: *[S]ilvan(i)*

Lit.: Romero 1986, núm. 5 («Mas de Gomandí»); Jàrrega 1995, 182, fig. 4.3 («Mas d'en Corts»); Revilla 1995, 174 («Mas de Gomandí»); Gebellí 2007, 167 («Mas de Gomandí»).

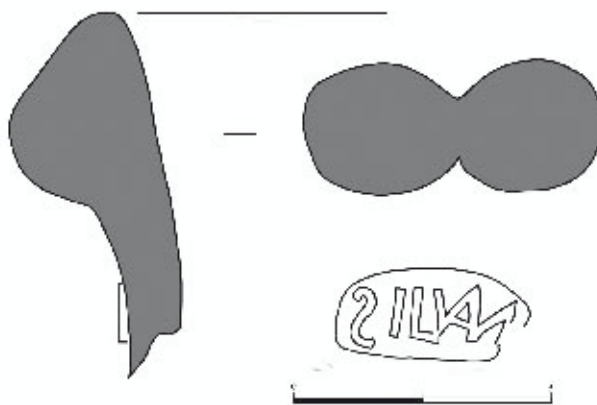
(a3) [SI]LVAN

Ll. t.: Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquís (Reus, Baix Camp)

Ll. c.: Casa de Cultura de Riudoms, 17-R-104

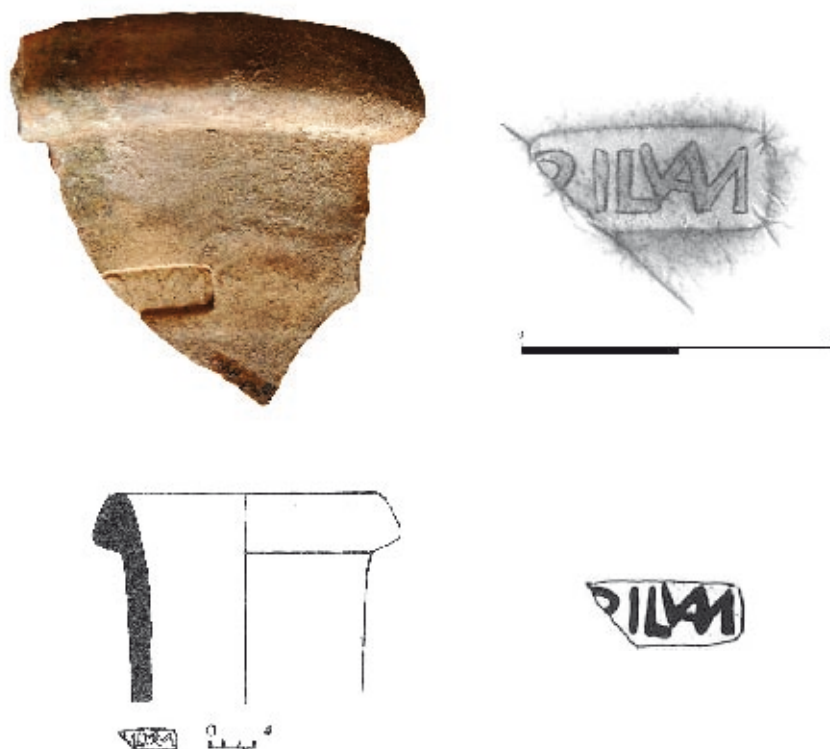
Lect.: *[Si]lva[n](i)*

Lit.: Jàrrega 1995, 182, fig. 5.1 («Mas d'en Corts»).

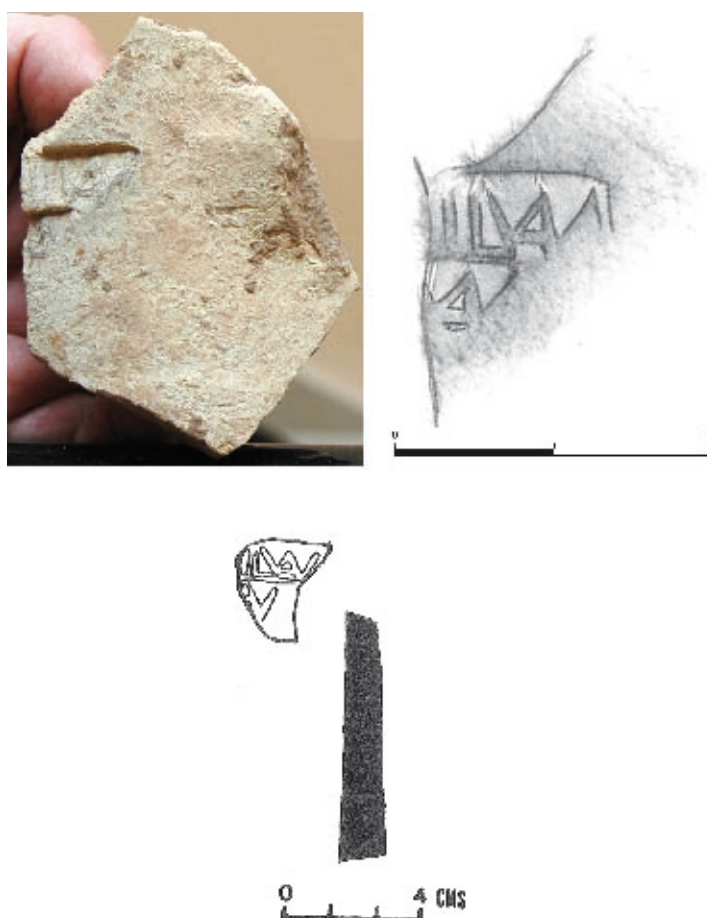

(a1) Foto i dibuix: l'autor.

Els tres segells de la mateixa variant estan col·locats frontalment a la part alta del coll, a l'altura de l'arrencada superior de les nanses; el primer (a1), capgirat i amb el relleu de les lletres escassament apreciable a simple vista. Les dues darreres marques de Mas d'en Corts es conserven al museu de Riudoms, on les hem tornat a dibuixar; la darrera (a3), ressegellada dues vegades a la mateixa posició de l'àmfora. La peça més sencera del jaciment de Mas de Gomandí resulta ser clau per resoldre la lectura completa del segell i, alhora, determinar la forma Dressel 2-4 local d'aquest tipus d'envàs. A més, el segell amb el text complet confirma la lectura SILVAN proposada per Jàrrega, i permet llegir el *cognomen* llatí *Silvan(us)*, tal com ha suggerit l'autor. Resulta curiós observar la particularitat epigràfica de la composició formal del text, amb la primera lletra s i la darrera n retrògrades, curiosament, obrint i tancant la paraula; així com la raresa d'estil del nexa $v^{\wedge}a^{\wedge}n$ muntat sobre el peu de la lletra L.

(a2) Foto i calc: l'autor. Dibuix (esquerra): R. Járrega 1995. Dibuix (dreta): Romero 1986.

(a3) Foto i calc: l'autor. Dibuix: R. Járrega 1995.

157. **sva**

Ll. t.: La Buada / l'Espluga Pobra (Reus, Baix Camp)
 Ll. c.: Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus

Lect.: *Sua()* vel *S()* *Va()*

Lit.: Massó 1983, 7; Gebellí 1995, 88 (CR.SVA); Revilla 1995, 180 (CR.SVA); Jàrrega 1995, 182 (CR.SVA); Massó 1998b, 283; Gebellí 2007, 163 (CR.SVA).

Segell donat a conèixer per Massó associat als materials amfòrics recuperats pels voltants del forn de l'Espluga Pobra de Reus, entre els quals es parla de formes locals Dressel 2-4 i Dressel 7-11. Segons l'autor, aquesta marca es troba repetida dues vegades en un pivot d'àmfora, potser Dressel 2-4 local, segons comunicació verbal. Una part del text presenta la particularitat d'estar resolt amb un nexa v^A , qui sap si amb la funció d'assenyalar un salt de paraula. Mai se n'ha publicat cap reproducció gràfica (el dibuix, gentilesa de J. Massó, és inèdit). Per la nostra banda, hem de fer constar un pro-

Dibuix: J. Massó.

blema d'edició a l'article de Massó de 1983 (confirmat per l'autor) que ha derivat en la catalogació d'un nou segell CR.SVA inexistent per a la Buada (així ho han recollit altres investigadors en treballs posteriors). En realitat, es tracta de dos dels segells de la Buada, CR (139) i sva, que apareixen transcrits junts en el text de l'article de 1983, i al voltant d'un aparent signe de puntuació que no és altra cosa que una coma mal expressada.

II. **Tegulae**

158. ((PALMA))

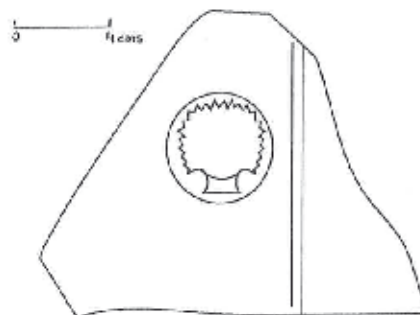
(a1) ((PALMA))

Ll. t.: Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquí (Reus, Baix Camp)

Ll. c.: Cota 64

Lect.: ((palma))

Lit.: Cabrelles 2008, 32-33, lám. 1.9.

(a1) Dibuix: Cabrelles 2008.

(a2) ((PALMA))

Ll. t.: Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquí (Reus, Baix Camp)

Ll. c.: Cota 64

Lect.: ((palma))

Lit.: Inèdit (fotografia d'Iban Cabrelles).

(a2) Foto: Cabrelles 2008.

(b) ((PALMA))

Ll. t.: Barenys (Salou, Tarragonès)

Ll. c.: –

Lect.: ((palma))

Lit.: Inèdit.

Dues variants diferents amb el motiu decoratiu o simbòlic de la *palma* en cartel·la circular. La primera (a) es troba repetida a Mas d'en Corts en diversos individus (entre cinc i sis, segons ens ha fet saber personalment Cabrelles), la qual és la més ben documentada i definitiva de la terrisseria. L'altre de Barenys (b) és anàloga a la de Mas d'en Corts, però no sembla que es tracti de la mateixa variant, encara que la concepció gràfica és molt similar. La sèrie de Mas d'en Corts s'ha

(b) Foto: P. Otiña.

datat per la UE 2109 en un context de *ca.* 20 aC - 50 dC, juntament amb el segell nominal LCM (cf. 159), amb qui també comparteix les característiques petro-lògiques, segons la descripció donada per Cabrelles:

«Pasta beix-marronosa amb nucli rosat. Presència de partícules desgredants micàcies i inclusions calcàries de gran tamany».

159. LCM

(a) LC[M]

Ll. t.: Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquís (Reus, Baix Camp)

Ll. c.: Cota 64

Lect.: *L. C()* [*M()*]

Lit.: Cabrelles 2008, 32-33, lám. 1.9.

(b) LC[M]

Ll. t.: Mas de Gomandí (Riudoms, Baix Camp)

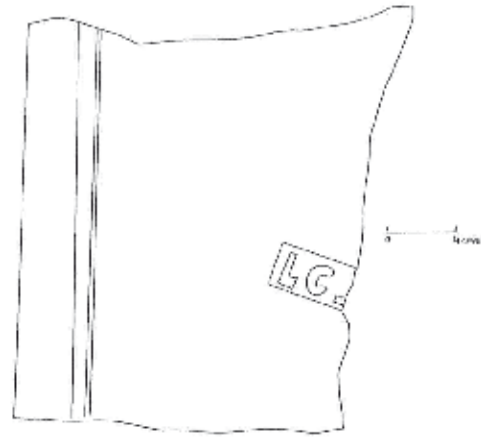
Ll. c.: –

Lect.: *L. C()* *M()*

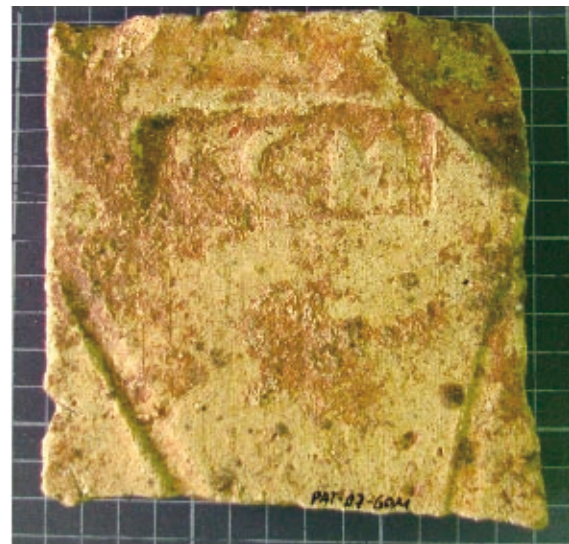
Lit.: Inèdit.

El primer segell (a), en cartel·la rectangular d'angles lleugerament arrodonits, està fragmentat i encara conserva el peu exterior de la darrera lletra M. Segons Cabrelles, aquesta troballa es va poder datar per la UE 2109 en un context de *ca.* 20 aC - 50 dC, juntament amb una altra marca en *tegula* amb el motiu figuratiu de la *palma* que es repeteix sovint en el jaciment de Mas d'en Corts (*vide* 158). L'altre segell (b) pertany a Mas de Gomandí i es va trobar en superfície durant les prospeccions extensives dutes a terme per al PAT (16-10-2007), i per la forma més ampla de les lletres sembla derivar d'una matriu diferent.

La sèrie LCM també es constata en altres objectes de ceràmica de tipus industrial mitjançant una altra classe de punxó de dimensions més petites. La trobem amb l'associació LCM + P sobre Dressel 2-4 a Mas de Gomandí (137(a1)), i en un estrany objecte cuit de ceràmica de tipologia indeterminada recollit a Sota la Timba del Castellot (137(a2)).

(a) Dibuix: Cabrelles 2008.

(b) Foto i calc: l'autor.

160. C CALPETANI HERMETIS / OPVS DOLIARE EX FIG
/ CAESARIS N

Ll. t.: Mas del Xaranga / Partida de la Pujada de na Ponça / Villahermosa (Cambrils, Baix Camp)

Ll. c.: Museu d'Història de Cambrils, núm. inv. 1024

Lect.: [C. Cal]petani Hermetis / opus d[oli]are ex fig[linis] / [Caesari]s N[ostri]

Lit.: Piñol, López i Martí 2000, 284-285, fig 1.1; HEP 10, 595.

Trobat l'any 1995 en nivells superficials del jaciment romà de Mas del Xaranga. Segell orbicular en relleu sobre un fragment de *later* (19 x 13 x 5,5 cm; cartel·la d'11 cm; orb. 3,7 cm; lletres 0,9-1,2 cm). Va pertànyer a la fàbrica de *Caius Calpetanus Hermes*, llibert que treballava per a *C. Calpetanus Favor*, un dels més importants *officinares* de les *figlinae Marcianae* durant els primers decennis del s. II dC (Steinby 1974-1975), molt ben documentat en la indústria edilícia de la perifèria de la ciutat de Roma (*CIL* xv, 904b-f; S. 244; *CIL* xv, 321a-b (Trajà); 318, 320 = S. 84, *CIL* xv, 319 = S. 317, del 123 dC). Un altre segell d'aquest mateix *officinator* es conserva al Museu de Mataró (Rico 1995, 212, fig. 5.5).

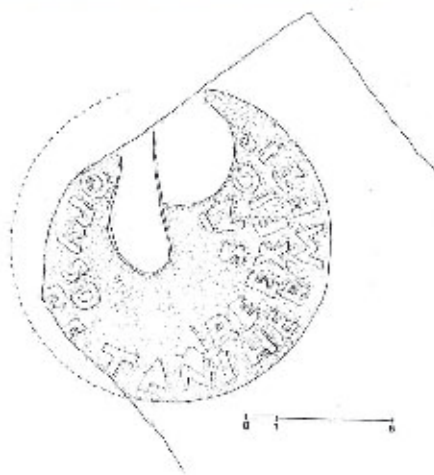

Foto: D. Gorostidi. Dibuix: Piñol *et al.* 2000.

161. IVC *vel* IVC?

Ll. t.: Mas del Xaranga / Partida de la Pujada de na Ponça / Villahermosa (Cambrils, Baix Camp)

Ll. c.: Casa de Cultura de Riudoms

Lect.: *Iuc()* *vel* *Luc()* ?

Lit.: Inèdit.

Possible fragment de *tegula* amb un segell quadrangular amb tres lletres desgastades per la base. La primera lletra pot ser L o I, la tercera és probablement c, la qual cosa dóna joc a llegir-la com l'abreviació d'un *cognomen Iuc()* o *Luc()*. No hem vist la peça.

Foto: L. Buffat.

162. MARI

Ll. t.: La Canaleta (Vila-seca, Tarragonès)

Ll. c.: Col·lecció Ferrando, Vila-seca

Lect.: *Mari*

Lit.: Inèdit.

La marca MARI de la Canaleta apareix amb el text incís o en negatiu dins una cartel·la rectangular. Curiosament, a la Canaleta també s'ha trobat el segell fragmentat [---?]-MARI sobre coll de Dressel 2-4 d'origen gàl·lic (*vide* 151); segurament, una variant alternativa més desenvolupada amb el nom del mateix personatge que va fabricar la *tegula* i l'àmfora, que va desenvolupar la seva activitat professional durant època flàvia. Tradicionalment s'ha vist en MARI la producció d'un terrissaire de la regió francesa de Frejús (Var), com

sembla demostrat per l'anàlisi de les ceràmiques efectuades sobre *tegula* i àmfores marcades amb el mateix nom (Laubenheimer i Schmitt 2009, 103).

Més testimonis de la sèrie MARI sobre *tegula* es troben ben representats al llarg de la costa catalana, des de l'ager de *Tarraco* fins a la ciutat grecoromana d'Empúries (vegeu la seva distribució geogràfica en l'article de Rico 1995, 204-205). De la zona de Tarragona, a més de les antigues troballes associades a la ciutat (*CIL* II, 4967), cal citar els tres exemplars MARI recollits a la vil·la romana de la Barquera (Perafort), dos dels quals procedeixen de la UE 405-507, datada en època de Neró, al costat d'altres marques en *tegula* de la coneguda i ben difosa sèrie de *L. Herennius Optatus* (López Vilar 1993, 44-45).

Foto: R. Jàrraga.

163. CNT

Ll. t.: El Brugar (Reus, Baix Camp)

Ll. c.: Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus

Lect.: *C. N() T()*

Lit.: Rico 1995, 206.

Segell nominal sense cartel·la, de lletres incises i amb interpuncions. No hem vist la peça. Segons Rico,

l'exemplar del museu de Reus prové d'un jaciment de l'entorn d'aquesta ciutat sense aprofundir en els detalls, i les seves dimensions són més reduïdes que el descobert antigament a Tarragona (*CIL* II, 4967, 14 = Rico 1995, fig. 3.17). Se'n coneix un tercer exemplar C·N·T, amb les mateixes característiques formals, que procedeix de l'excavació practicada l'any 1990 a la plaça dels Àngels a Tarragona (Güell 1990).

164. [-]POMPEIAV

(a) [- PO]MPEIAV

Ll. t.: Barenys (Salou, Tarragonès)

Ll. c.: –

Lect.: [- Po]mpei Av() aut Au()

Lit.: Inèdit (P. Otiña).

(b1) POMPEI

Ll. t.: Barenys (Salou, Tarragonès)

Ll. c.: –

Lect.: *Pompei*

Lit.: Inèdit (P. Otiña).

(b2) POMPEI

Ll. t.: Barenys (Salou, Tarragonès)

Ll. c.: –

Lect.: *Pompei*

Lit.: Inèdit (P. Otiña).

(a) Foto: P. Otiña.

Tres tègules de la vil·la romana de Barenys donen un nom amb el gentilici *Pompeius*. La variant (a), en cartella rectangular, hauria de tenir registrats els *tria nomina* del personatge separats per dos signes d'interpunció triangulars, però, malauradament, a la fotografia només distingim el relleu de les últimes lletres i el segon punt triangular en la meitat dreta de la inscripció; hi llegim [- · PO]MPEI · AV. La segona variant (b), amb dos exemplars, tan sols registra el gentilici. Un altre exemplar POMPEI en *tegula* ha estat trobat a *Tarraco* (PERI 2, inèdit, comunicació verbal de l'arqueòleg Jacinto Sánchez de Codex). Fins i tot coneixem un *Q. Pompeius* sobre *tegula* a la vil·la romana del Vilarenc (Revilla 1995, 186) a Calafell, que no pertanyeria a la producció local de l'assentament rural romà, segons ens ha fet saber V. Revilla.

(b1) Foto: P. Otiña.

(b2) Foto: P. Otiña.

III. Imbrex

165. O C I AVIDI

Ll. t.: Molins Nous (Riudoms, Baix Camp)

Ll. c.: Casa de Cultura de Riudoms

Lect.: *O(pus, -fficina) · C(ai) · I() Avidi(ani)*

Lit.: Rico 1995, 212, fig. 4.8; Piñol, López i Martí 2000, 286, fig. 1.3.

Segell circular en relleu sobre un fragment d'*imbrex* trobat a Molins Nous, segons Rico en prospecció superficial, segons Valeriano Romero (notícia oral) en un estrat de rebliment del s. iv dC. Presenta una línia de text escrita en sentit circular antihorari amb dues interpuncions encara visibles i un únic nexe amb les lletres A^v. Un altre exemplar igual però gairebé esborrat i estampat va ser trobat per Serra Vilaró sobre *tegula* en les excavacions de la Necròpolis Paleocristiana de Tarragona (Serra Vilaró 1929, lám. 44, núm. 2). Segons Rico, la forma circular d'aquest segell convida a pensar en un origen itàlic de l'entorn de Roma on encara no ha estat documentat. També suggereix resoldre la llegenda amb la lectura *O(pus) C(aii) I(ulii) Avidi(ani)*.

Dibuix: Piñol *et al.* 2000. Foto: M. Prevosti.

IV. Dolia

166. Barenys (Salou, Tarragonès)

Fragment de *dolium* recuperat durant les excavacions de P. Otiña el 2007 (comunicació personal per al Projecte Ager Tarraconensis). No hem vist personalment la peça. A la fotografia es distingeixen amb certa dificultat les empremtes bastant febles de dues marques diferents associades: Q[---]M + OVE *aut* OVF; la de la dreta amb cartel·la rectangular, l'altra circular. De la primera

a penes es distingeixen els relleus de les lletres, potser hi posa Q[---]M. L'altra inscripció té com a particularitat més cridanera el text orientat en horitzontal, en lloc de seguir la circumferència del camp d'escriptura. Ens sembla que es pot llegir OVE o OVF, i en qualsevol cas correspondria al personatge subordinat. La lectura completa que proposem amb certs dubtes és Q. [---] M() + Ove'() *aut* Ov() *f(ecit)*.

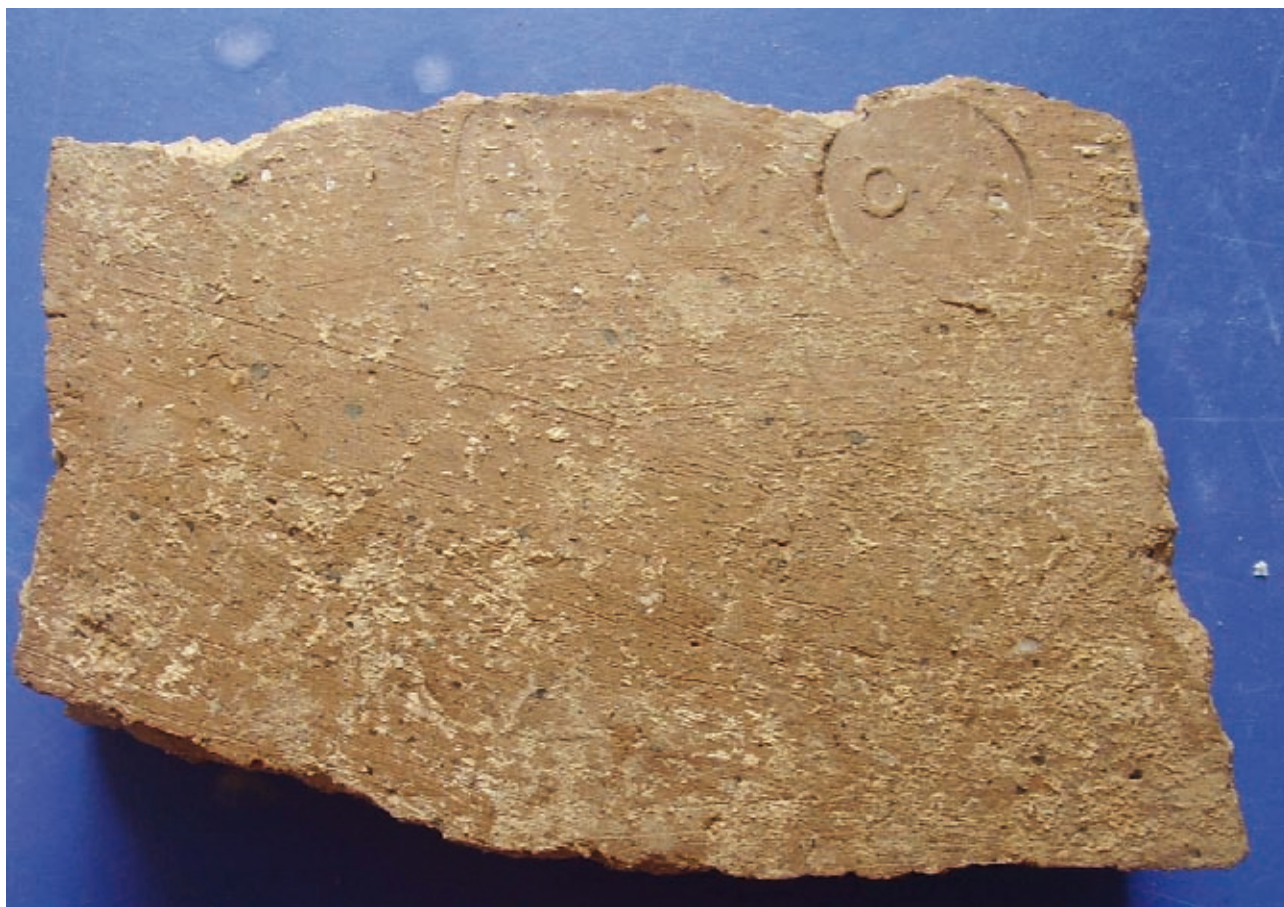

Foto: P. Otiña.

167. La Burguera (Salou)

Un nombre significatiu de fragments de *dolia* amb inscripcions han estat documentats a la vil·la romana de La Burguera al llarg de les darreres campanyes d'excavació de 2001-2002 (Díaz, Bosch i Macias 2004). Estem davant un important assentament rural romà amb un marcat caràcter d'explotació vinícola. A l'àrea productiva de la vil·la es va localitzar la *cella vinaria*, ocupada per tota una sèrie de *dolia defossa*, a l'interior dels quals s'hauria emmagatzemat el vi. En el moment de l'excavació es van documentar prop d'una quarantena de contenidors.

Aquest material es troba en fase d'estudi, de manera que no entrarem a descriure els detalls epigràfics de cada exemplar, que esperem poder fer en un treball futur. Només volem deixar constància de la importància d'aquesta troballa i la riquesa de les inscripcions constatades, moltes de les quals corresponen a grafit *post cocturam* amb les xifres de la capacitat contenidora d'aquests grans contenidors per a l'elaboració final del vi: XXVI *s(extarii)* XXXIX, [m()] XXIII *s(extarii)* XV, XXVII *s(extarii)* XXXI, m() XXVI [*s(extarii)* -----], etc.

D'altra banda, com a curiositat, a l'excavació va aparèixer sota la vora d'un *dolium* el grafit nominal L·F·M·N·MET, realitzat *post cocturam*, amb molta cura i una bona execució paleogràfica pròpia d'un lapicida. Quant a la lectura i interpretació, vegeu en aquest mateix volum (*vide* 56), on s'ha llegit *L(uci) f(ilius) M(arci) n(epos) Met(?)*. La presència d'aquesta classe d'inscrip-

ció atípica dins del camp de *dolia* de la Burguera es pot entendre amb un sentit de propietat sobre l'objecte i el producte que contenia. La fórmula onomàstica, que registra l'ascendència de *Met()* fins al seu avi, planteja la possibilitat que es tracti d'un familiar proper o del mateix propietari del complex productiu.

168. Mas de la Boella (Tarragona)

Antiga troballa realitzada per Josep Guinovart (1915-1990) als voltants de la Boella (Camp d'Aviació, Reus), segons les informacions inèdites de l'arxiu personal del prehistoriador reusenc Salvador Vilaseca (1896-1975), publicades recentment per Jaume Massó (Massó 1998a). L'arxiu es conserva actualment al museu de Reus juntament amb les dues úniques peces il·lustrades per Massó: el tub filtre (núm. inv. 3399) i el fragment de *dolium* amb la xifra de capacitat (núm. inv. 3398).

El *dolium* va ser trobat el 8 de desembre de 1942, mig buit i semienterrat, amb una canalització d'aigua que el travessava pels dos costats. Com molt bé va entendre Vilaseca, es tracta d'un objecte reutilitzat en època romana per a un ús ben diferent. En els jaciments catalans es constata amb freqüència la reutilització generalitzada d'aquests enormes i apreciats objectes cilíndrics una vegada que s'abandona l'activitat productiva en el jaciment d'origen. En aquest cas, l'aprofitament i el nou ús s'explica com a dipòsit filtre d'aigua, mitjançant un senzill i enginyós sistema hidràulic. La canonada, que estava feta amb tubs de ceràmica, vessava l'aigua bruta dins del dipòsit, on es filtrava mit-

jançant el tub filtre de fang que conserva el museu de Reus, per continuar el seu recorregut per l'altre extrem de la canonada. Tant J. Guinovart com S. Vilaseca reproduïen, en els seus respectius dibuixos amb notes manuscrites, el funcionament teòric d'aquest curiós artefacte (fig. 3).

El *dolium* estava trencat, i, segons Vilaseca, el mateix Guinovart va cedir al museu fragments d'aquest objecte i de canonades de fang, amb estampilles i un grafit de capacitat. Malauradament, d'aquests epígrafs tan sols el fragment amb el grafit *post cocturam* es guarda en el magatzem del museu; té les següents dimensions: 18 cm d'altura màxima, 22 cm d'amplada màxima, 2,5 cm de gruix. Segons Massó, «la ceràmica és de color marró vermellós i presenta com a desgriant nombroses partícules minerals visibles (cuarcites, mica, etc.). A més de les concrecions calcàries habituals, hi ha restes evidents d'argamassa de calç». El grafit ha estat interpretat en la publicació de Massó com dos numerals IV i XI, separats per una s barrada, que, amb gran encert, Vilaseca va comprendre que era l'abreviació llatina de *sextarius*.

Nosaltres hem tornat a dibuixar el grafit al museu de Reus. Des del nostre punt de vista, la xifra està només incompleta a l'esquerra, a la part inicial, i proposem

Foto i calc: l'autor.

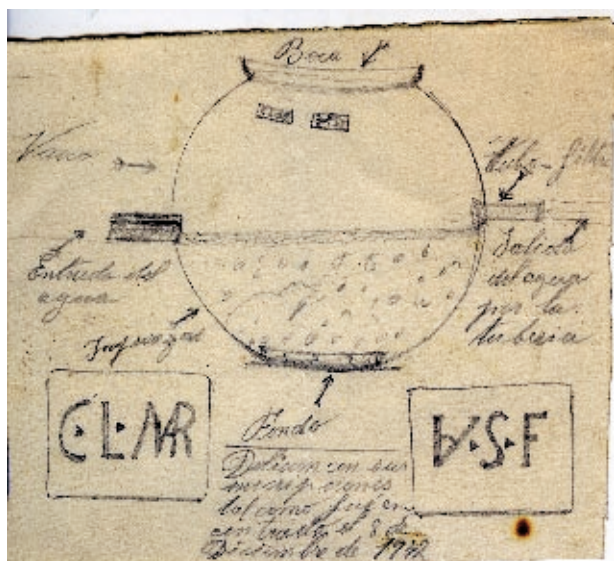

Figura 3. Dibuix amb notes de J. Guinovart (arxiu IMMR).

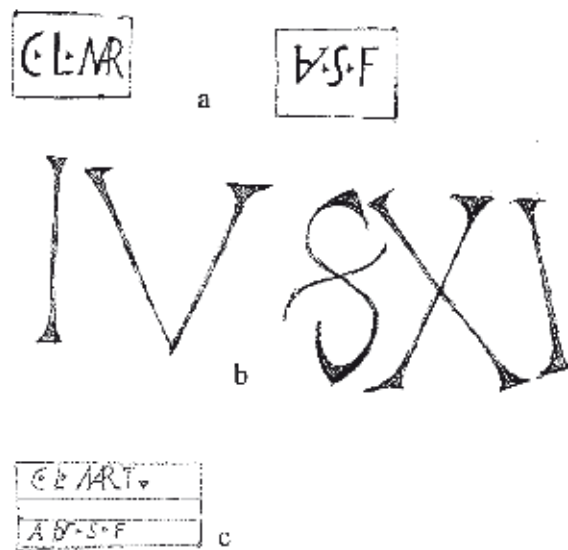

Figura 4. Marques i grafits de la Boella. Dibuix a-b: J. Guinovart; dibuix c: S. Vilaseca (arxiu IMMR).

restituir el text complet com a *[m() XX]IV s(extarii) XI*, tenint en compte que la primera xifra de capacitat sol oscil·lar quasi sempre entre els valors 20 i 25.

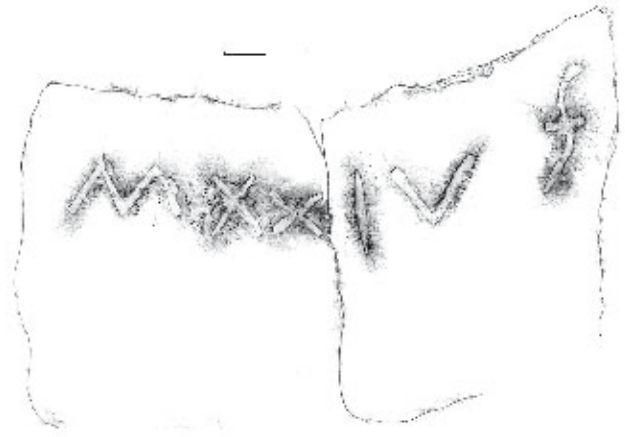
Entre els fragments del *dolium* hi havia dues marques de terrissaire a prop de la boca del recipient, però Massó ens diu que no va poder localitzar-les entre els materials conservats al museu de Reus. D'aquests segells només tenim els dibuixos de Guinovart i Vilaseca, en els quals s'observen algunes diferències formals en alguns detalls (fig. 4).

El segell de l'esquerra, C·L·MAR, té registrats els *tria nomina* d'un personatge anomenat C. L() Mar(), amb

el *cognom* abreujat i resolt mitjançant un nexa de tres lletres, M^AA^R. L'altre segell, V^A·S·F, només presenta certs dubtes en la forma abstracta de la primera paraula abreujada, que es deixa veure com una mena de A invertida, potser la solució epigràfica per a un nexa V^A. Entenem que la primera paraula es correspon amb el nom d'un esclau, amb la qual cosa la lectura completa de la inscripció es pot restituir per C. L() Mar() + Vā?() s(ervus) f(ecit).

169. Mas de Gomandí (Riudoms, Baix Camp)

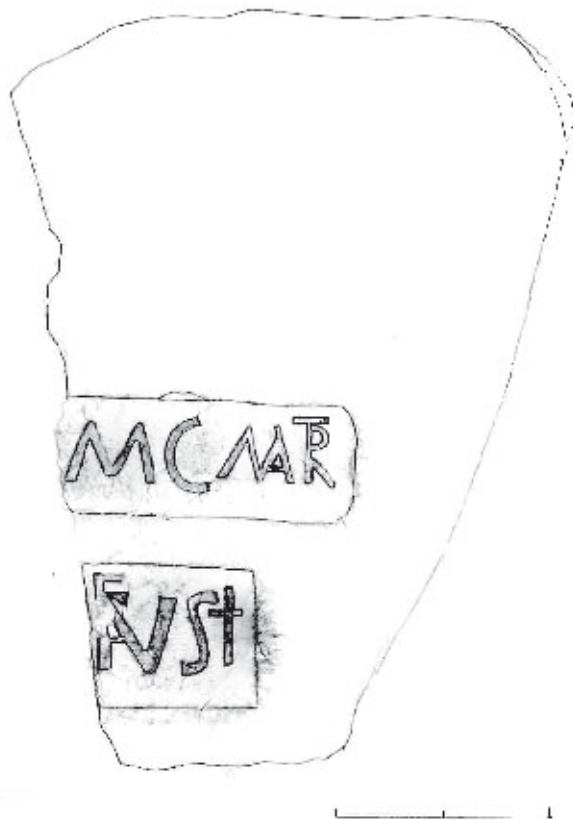
1. Gran fragment de paret de *dolium* trencat en dos trossos iguals. La peça es conserva al museu de Riudoms. Mesura 32 cm d'amplada per 18 cm d'alçada (prenent les mesures dels dos eixos centrals en l'objecte conservat). Al llarg de tota la meitat superior de la cara externa es llegeix la major part d'un grafit *post cocturam* amb la xifra de capacitat: *m() XXIV s(extarii) [---]*.

2. Fragment de *dolium* trobat en superfície en el marc de les prospeccions del PAT. Mesura: 11 cm d'amplada; 17,8 cm d'alçada; 3,5 cm de gruix de la paret. Presenta dos segells associats fragmentats, MCMART + FAVSTI, tots dos sense la cornisa inicial de la cartel·la, però amb els textos complets. La marca MCMART de la cartel·la rectangular no té cap signe d'interpunció, i registra els *tria nomina* d'un personatge de nom *M. C() Mart()*. El *cognom* s'ha resolt amb una parella de nexes *M^A* i *T^R*. A sota i ben centrat hi ha el *cognomen* FAVSTI del personatge subordinat, en cartel·la quadrada, fet amb una altra parella de nexes *F^A* i *V^I*. Llegim: *M. C(lodi) Mart(ialis) + Fausti(nus) (fecit)*. Pel que fa a la lectura i el personatge, vegeu les nostres reflexions en la introducció.

Calc: l'autor. Foto: L. Buffat.

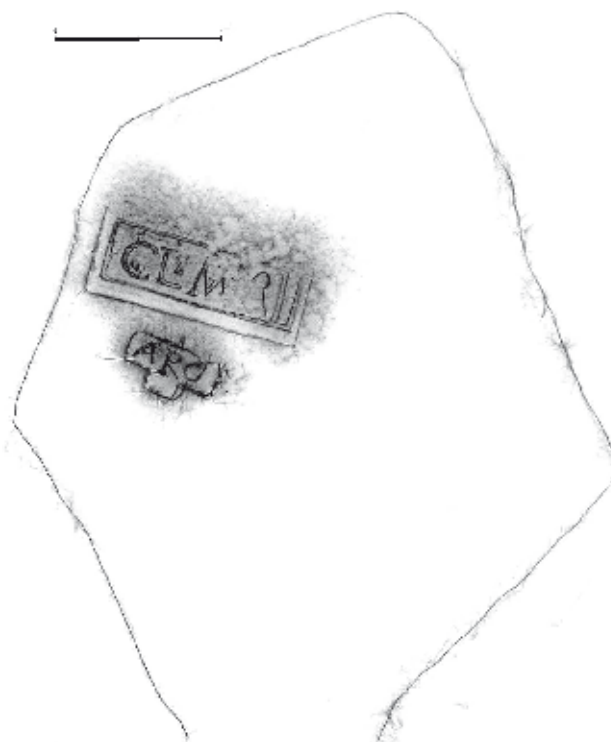

Calc i foto: l'autor.

170. Mas d'en Toda (Riudoms, Baix Camp)

Fragment de paret de *dolium* amb dos segells diferents, CLM[---] + ARG, associats. L'objecte es conserva en el museu de Riudoms, on l'hem documentat dins una caixa de fusta juntament amb un gran fragment de vora de *dolium*, però no tenim certesa que es tracti de peces del mateix recipient. La marca CLM[-]R té la part final del text desgastada dins una cartel·la rectangular decorada per una fina cornisa o marc. Un punt triangular després de la lletra L permet suggerir els *duo nomina* *Cl()* · *M[-]r()* que podem atribuir al personatge principal, suposadament, el propietari de la terrisseria. El segon segell, ARG, més petit, presenta una cartel·la en forma de T, dins de la qual el text s'expandeix al llarg del tret horitzontal. En aquest cas, estem davant un *cognomen* *Arg()* abreujat del personatge subordinat que va fabricar l'objecte.

Des del nostre punt de vista, CLM[-]R pot ser considerada una variant alternativa del segell MCMART del *dolium* trobat a Mas de Gomandí (*vide* 169), i aquestes dues també de la marca MC[LO?]M[A?] en àmfora Dressel 2-4 local de Mas d'en Corts (*vide* 138). Per tant, proposem ajuntar totes aquestes peces per donar sentit a la lectura *Cl(odi) M[a]r(tialis) + Arg()* (*fecit*).

Fotos i calc: l'autor.

171. Els Munts (Altafulla, Tarragonès)

Petit fragment de *dolium* trobat en superfície i conservat en una col·lecció particular. Les mesures de la peça conservada són 12 x 16 x 2,5 cm. S'hi veuen les quatre primeres xifres d'un grafit numeral *post cocturam*. La xifra conservada no té com a prefix la indicació de la unitat de mesura, amb la qual cosa es pot proposar que estigui sobreentesa o perduda. El trencament de la dreta ens fa dubtar entre les xifres xxii o xxii[i] o xxii[ii]. Cal suposar que el valor en *sextarii* s'ha perdut. Hi llegim: [m()] XXII aut XXII[I] aut XXII[II] [s(extarii) ---].

Foto: J. López. Calc: l'autor.

172. Torrent de les Voltes (Puigpelat, Alt Camp)

La inscripció té una procedència desconeguda dins de la vil·la romana. El fragment superior de *dolium* es conserva al dipòsit de Cota 64, on l'hem dibuixat i fotografiat.¹⁶ Hi ha dues breus citacions bibliogràfiques de la troballa a les publicacions de C. Sentís (2008, 379; 2009, 34), on es parla d'«un segell en un *dolium*» i «un segell amb numeral» amb la lectura [IE]RMAR·G·S·F XXIII.

El segell és a prop de la boca del recipient a l'esquerra del grafit de capacitat. El text HERMAP·G·S·F, en cartel·la rectangular, és clar i presenta un conjunt de lletres de gran qualitat tipogràfica. Comença amb un *cognomen* servil pensat i resolt amb la parella de nexes H^E i M^A^P, més tres punts que divideixen el missatge de la inscripció en quatre paraules abreujades. La lectura no presenta cap dificultat: *Hermaphilus* (*hilus*, *-broditus*) *G(servus)* *f(ecit)*. Ens trobem, doncs, amb un esclau subordinat al seu amo (indicat per la lletra inicial *G()* del *cognomen* o *nomen*), suposadament, el responsable del taller ceràmic on es va fabricar aquest gran recipient de fang.

A la dreta del segell apareix col·locada la mesura de capacitat del contenidor. El grafit XXIII *post cocturam* sembla sencer, sense cap traç a la dreta de la unitat en *sextarii*, tan habitual en aquest tipus d'inscripcions. La grafia de les cinc primeres lletres és força regular en alçada i amplada, la darrera I és molt més prima i el traç cau més avall, com si es tractés d'una lletra caudada amb la finalitat d'assenyalar el tancament de la xifra romana.

Fotos i calc: l'autor.

16. El nostre agraïment a Albert Vilaseca per la seva amabilitat i disposició, que ens han permès documentar i estudiar aquesta interessant peça.

3.3.5. Índex

Núm.	Tipologia	Segell	Lectura	Lloc de la troballa
130	àmfora Dr. 2-4 local	A[-----]	A[-----]	Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquís (Reus, Baix Camp)
131(a1)	àmfora Dr. 2-4 laietana	ACAN	Acan(ti, -thi)	Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquís (Reus, Baix Camp)
131(a2)	àmfora Dr. 2-4 laietana	ACAN + CALAM	Acan(ti, -thi) + Calam(i)	Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquís (Reus, Baix Camp)
132	àmfora Dr. 2-4 laietana	ANTC[---?] vel ANTIC[---?]	Ant() C() vel Ant[i]c(hi)	Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquís (Reus, Baix Camp)
133	àmfora laietana?	C	C()	Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquís (Reus, Baix Camp)
134	àmfora Dr. 2-4 laietana	CALAM + ACAN	Calam(i) + Acan(ti, -thi)	Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquís (Reus, Baix Camp)
135	àmfora	KATO	Kato	Mas de Valls / Porpres / Pórpores (Reus, Baix Camp)
136	àmfora laietana (Pascual 1?)	CHR	Chr()	Els Antigons (Reus, Baix Camp)
137(a1)	àmfora Dr. 2-4 local	LCM + P	L. C[loði:] M() + P()	Mas de Gomandí (Riudoms, Baix Camp)
137(a2)	<i>alia</i> local	LCM	L. C() M()	Sota la Timba del Castellot (Riudoms, Baix Camp)
138(a1)	àmfora Dr. 2-4 local	MC[LO?][M[A?]	M. C[lo?] (di) M[a?] (rtialis)	Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquís (Reus, Baix Camp)
138(a2)	àmfora Dr. 2-4 local	[MCL?][OMA	[M. Cl]o(di)? M[a?] (rtialis)	Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquís (Reus, Baix Camp)
139	àmfora Dr. 2-4 local?	CR	Cr()	La Buada / l'Espluga Pobra (Reus, Baix Camp)
140	àmfora Oberaden 74	SEXDOMITI	Sex. Domiti	La Canaleta (Vila-seca, Tarragonès)
141	àmfora	CE	C. E() vel C() E()	La Buada / l'Espluga Pobra (Reus, Baix Camp)
142(a1)	àmfora Dr. 2-4 local	EV PRA	Eupra()	Sota la Timba del Castellot (Riudoms, Baix Camp)
142(a2)	àmfora Dr. 2-4 local	[EV]PRA	[Eul]pra()	Mas de Gomandí (Riudoms, Baix Camp)
143(a)	àmfora Oberaden 74	PHILODAMVS	Philodamus	La Canaleta (Vila-seca, Tarragonès)
143(b)	àmfora Oberaden 74	PHILODAMVS	Philodamus	La Canaleta (Vila-seca, Tarragonès)
144	àmfora	FRONTO	Fronto	Els Antigons (Reus, Baix Camp)
145(a1)	àmfora Pascual 1 local	[QF]VLN?	[Q. F]ul(vi) N() ?	Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquís (Reus, Baix Camp)

145(a2)	àmfora Pascual 1 local	[QFVL]N ?	[Q. Ful(vi)] N() ?	Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquís (Reus, Baix Camp)
146	àmfora Dressel 6A	GAESAT[ILVCR]	Gaesat[i Lucr(etiàni)] ?	Els Antigons (Reus, Baix Camp)
147(a1)	àmfora Dr. 2-4 local	GALLIC	Galic(i)	Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquís (Reus, Baix Camp)
147(a2)	àmfora Dr. 2-4 local	GALLIC	Galic(i)	Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquís (Reus, Baix Camp)
147(a3)	àmfora Dr. 2-4 local	GALLI[C]	Galli[c](i)	Mas de Gomandí (Riudoms, Baix Camp)
148	àmfora Dr. 2-4 local	IR	Ir()	La Buada / l'Espluga Pobra (Reus, Baix Camp)
149	àmfora Keay 16 bètica	LEV[GE]N	Lev() Gen()	Els Antigons (Reus, Baix Camp)
150	àmfora Dressel 1B itàlica	QMAEANT	Q. Mae() Ant()	La Canaleta (Vila-seca, Tarragonès)
151	àmfora Dr. 2-4 de Frejús	[---]MARI	[---] Mari	La Canaleta (Vila-seca, Tarragonès)
152(a1)	àmfora Dr. 2-4 local	Q[---]MODES[TI]	Q. [---] Modes[ti]	Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquís (Reus, Baix Camp)
152(a2)	àmfora Dr. 2-4 local	[Q---]MO[DESTI]	[Q. ---] Mo[desti]	Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquís (Reus, Baix Camp)
153	àmfora Dr. 23	[O]CTAVIA[NVS]	[O]ctavia[nus]	Els Antigons (Reus, Baix Camp)
154(a1)	àmfora Dr. 2-4 local	P	P()	Mas de Gomandí (Riudoms, Baix Camp)
154(a2)	àmfora Dr. 2-4 local	P + LCM	P() + L. C(lodi?) M()	Mas de Gomandí (Riudoms, Baix Camp)
154(a3)	àmfora Dr. 2-4 local	P	P()	Mas de Gomandí (Riudoms, Baix Camp)
154(a4)	àmfora Dr. 2-4 local	P	P()	Mas de Gomandí (Riudoms, Baix Camp)
155	àmfora Africana I	SPR?	S. P() R? ()	Molins Nous (Riudoms, Baix Camp)
156(a1)	àmfora Dr. 2-4 local	SILVAN	Silvan(i)	Mas de Gomandí (Riudoms, Baix Camp)
156(a2)	àmfora Dr. 2-4 local	[S]ILVAN	[S]ilvan(i)	Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquís (Reus, Baix Camp)
156(a3)	àmfora Dr. 2-4 local	[S]I[VA][N]	[S]i[va][n](i)	Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquís (Reus, Baix Camp)
157	àmfora Dr. 2-4 local?	SVA	Sua() vel S() Va()	La Buada / l'Espluga Pobra (Reus, Baix Camp)
158(a1)	<i>regula</i> local	((PALMA))	((palma))	Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquís (Reus, Baix Camp)

Núm.	Tipologia	Segell	Lectura	Lloc de la troballa
158(a1)	<i>tegula</i> local	((PALMA))	((palma))	Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquís (Reus, Baix Camp)
158(b)	<i>tegula</i> local	((PALMA))	((palma))	Barenys (Salou, Tarragonès)
159(a)	<i>tegula</i> local	LC[M]	L. C() [M()]	Mas d'en Corts / Mas d'Antoni Corts / Forn del Roquís (Reus, Baix Camp)
159(b)	<i>tegula</i> local	LCM	L. C() M()	Mas de Gomandí (Riudoms, Baix Camp)
160	<i>tegula</i> itàlica	C CALPETANI HERMETIS / OPVS DOLIARE EX FIG / CAESARIS N	[C. Cal]petani Hermetis / opus d[oli]are ex fig(linis) / [Caesari]s N(ostri)	Mas del Xaranga / Partida de la Pujada de na Ponça / Villahermosa (Cambrils, Baix Camp)
161	<i>tegula</i>	IVC vel IVC?	Iuc() vel Luc() ?	Mas del Xaranga / Partida de la Pujada de na Ponça / Villahermosa (Cambrils, Baix Camp)
162	<i>tegula</i> Frejús	MARI	Mari	La Canaleta (Vila-seca, Tarragonès)
163	<i>tegula</i>	CNT	C. N() T()	El Brugar (Reus, Baix Camp)
164(a)	<i>tegula</i> local	[-]POMPEIAV	[- Po]mpei Av() aut Au()	Barenys (Salou, Tarragonès)
164(b1)	<i>tegula</i> local	POMPEI	Pompei	Barenys (Salou, Tarragonès)
164(b2)	<i>tegula</i> local	POMPEI	Pompei	Barenys (Salou, Tarragonès)
165	<i>imbrex</i>	O C I AVIDI	O(pus, -fficina) · C(ai) · I() Avidi(ani)	Molins Nous (Riudoms, Baix Camp)
166	<i>dolium</i>	Q[---]M + OVE aut OVF	Q. [---] M () + Ove'() aut Ov() f(ecit)	Barenys (Salou, Tarragonès)
167	<i>dolium</i>	L.F.M.N·MET	L(uci) f(ilius) M(arci) n(epos) Met(?)	La Burguera (Salou, Tarragonès)
168	<i>dolium</i>	CLMAR + VASF?	C. L() Mar() + Va?() s(ervus) f(ecit), [m () XX]IV s(extarii) XI	Mas de la Boella (Tarragona)
169.1	<i>dolium</i>	—	m() XXIV s(extarii) [---]	Mas de Gomandí (Riudoms, Baix Camp)
169.2	<i>dolium</i>	MCMART + FAVSTI	M. C(lodi) Mart(ialis) + Fausti(nus) (fecit)	Mas de Gomandí (Riudoms, Baix Camp)
170	<i>dolium</i>	CLM[A]R + ARG	Cl(odi) M[a]r(tialis) + Arg() (fecit)	Mas d'en Toda (Riudoms, Baix Camp)
171	<i>dolium</i>	—	[m()] XXII aut XXII[I] aut XXII[III] [s(extarii) ---]	Els Munts (Altafulla, Tarragonès)
172	<i>dolium</i>	HERMAPGSF	Hermap(hilus, -hrodirus) G() s(ervus) f(ecit), XXIII	Torrent de les Voltes (Puigpelat, Alt Camp)

4. ÍNDEXS ANALÍTICS

4.1. Onomàstic

– Nomina

L. Aelius Polycletus, 10
L. Aemilius Sempronius Clemens Silvanianus, 9
L. Antonius [---], 15
Apronia L. f. Iusta, 4
C. Apronius Secundus, 5
C. Apuleius Lupus, 9
L. Asullius Modestinus, 15
Atius Felix, 16
Aurelius A [---], 17 B
Baebia Helice, 18
L. Bennius Primigenius, 19
L. Caecilius Caecilianus, 90
C. Caecilius Inparatus, 20
Calaria Liciniana, 21
L. Calarius, 21
C. Calpetanus Hermes, 160
Claudia Atiliana, 7
C. Clodius Aemilianus, 3
Q. Clodius Evangelus, 22
M. Clodius Martialis, 138, 169, 170
L. C(lodius?) M(artialis?), 137, 168
Cor[nelius?], 36
Cornelia Optata, 23
Cornelius Theseus, 18
L. Cornelius Tacitus, 24
Sex. Domitius, (*Domitii Ahenobarbi*), 140
M. Fabius Priscus, 5
C. Farronius C. f. Quietus, 25
Flavius [---]cio, 26
M. Fulvius Musaeus, 11
Q. Ful(vius) N(?), 145
P. Furius P. f. Montanus, 27
Q. Gargilius Q. f. Macer Aufidianus, 4
Iuli]a Tyche, 28
Iulia Secunda, 28
Iulius Secundus, 28
Iunia Eutychia, 29
Iunius Eutyches, 29
Licinius Calidromus, 2
L. Licinius L. f. Sura, 6
T. (?) Lopi(?), 57
L. Lucretius Nicephorus, 12
Lucretius, 30
C. Lutatius Carus, 21
C. L(?) Mar(?), 168
Q. Mae(?) Ant(?), 150
L. Minicius L. f. Apronianus, 8
Numisia Victorina, 27

Pompeius, 164
Quintia Procula, 19
Seiedius (?) Achilleus, 87
Q. Se[mpronius], 31
Sempronius Charis, 88
Sergius Strat(?), 32
Staberius Felicianus, 14
Sulpicia Aeliana, 33
Sulpicia Calagurritana, 33
Sulpicia Celeriana, 13
Sulpicius Fuscinus, 13
Sulpicius Sabinus, 13
Sutoria Surilla, 11
V]alerius, 36
C. Valerius Avitus, 34, 35
M. Vetilius Aelianus, 33
[---]a Claria[na?], 39
[---]eia Paetianiana, 46
[---]mus, 40
[---e]ius Paetianianus, 46
[---] M'. f. Se[---], 48
[---] P. f. Festus, 42
[---] St. l. Amoena, 37
[---] Ingenuus, 37
[---] Bassus, 38
[---] Turpilla, 42
[---] [-] f. Ru[---], 47

– Cognomina i nomina singularia

Aurelius A [---], 17 B
Acan(thus), 131
Seiedius (?) Achilleus, 87
Sulpicia Aeliana, 33
M. Vetilius Aelianus, 33
C. Clodius Aemilianus, 3
Aios (?), 49
[---] St. l. Amoena, 37
Q. Mae(?) Ant(?), 150
Ant(?), 118
Antheus (?), 98
Aphrodita, 89
L. Minicius L. f. Apronianus, 8
Arg(?), 170
Claudia Atiliana, 7
C. I(?) Avidianus, 165
C. Valerius Avitus, 34, 35
Axia, 44
[---] Bassus, 38
Sulpicia Calagurritana, 33
Calamus, 131, 134

- Licinius Calidromus*, 2
Caligata (?), 128
C. Lutatius Carus, 21
Sulpicia Celeriana, 13
Cladus, 30
[---]a Claria[na?], 39
Donatus, 111 A
Elpis, 40
Encolpia, 49
Eupra(?), 142
Eupron, 99
Iunius Eutyches, 29
Iunia Eutychia, 29
Euxenos, 41
Q. Clodius Evangelus, 22
Faustina, 35
Faustinus, 111 B, 169.2
Staberius Felicianus, 14
Atius Felix, 16
[---] P. f. Festus, 42
Fortunatus, 100
Fronto, 144
Furius (?), 101
Sulpicius Fuscinus, 13
Gaesatus (?), 146
Gallicus, 147
Hagne, 126 A
Baebia Helice, 18
Heraclida, 102
Hermaphroditus?, -broditus?, 172
C. Calpetanus Hermes, 160
C. I(?) Avidianus, 165
Iason, 43
[---] Ingenuus, 37
C. Caelius Inparatus, 20
Ionas, 44
Isidora, 44
Iulianus, 45
Apronia L. f. Iusta, 4
Kato, 135
Kalpurnius (?), 116
Calaria Liciniana, 21
Locuples, 103
Lucr(etianus?), 146
C. Apuleius Lupus, 9
Q. Gargilius Q. f. Macer Aufidianus, 4
M. Clodius Martialis, 138
L. C(lodius?) M(artialis?), 137, 168
Marus, 151, 162
(?) Met(ellus?), 56, 167
Minicius, 104
L. Asullius Modestinus, 15
Q. [---] Modestus, 152
P. Furius P. f. Montanus, 27
M. Fulvius Musaeus, 11
Q. Fulvius N(?), 145
Nemisius (?), 105
Nemtunus (!), 126 B
L. Lucretius Nicephorus, 12
Octavianus, 153
Cornelia Optata, 23
Optatus (?), 106
Pa[ula] (?), 50
[---]eia Paetianiana, 46
[---]e]ius Paetianianus, 46
Pamphilus, 112
Parissius (?), 104
Philodamus, 143
Pilocalus, 107
Pilorgus, 107
L. Aelius Polycletus, 10
Pos[tumia] (?), 124 B
Prima, 30
L. Bennius Primigenius, 19
Primus, 23
Primus (?), 124 A
M. Fabius Priscus, 5
Pr[oba], 124 E
Quintia Procula, 19
C. Farronius C. f. Quietus, 25
[---] [-] f. Ru[---], 47
Sulpicius Sabinus, 13
[---] M'. f. Se[---], 48
Iulia Secunda, 28
C. Apronius Secundus, 5
Iulius Secundus, 28
Secundus, 108
L. Aemilius Sempronius Clemens Silvanianus, 9
Ser]vilia, 17 A
Silvanus, 156
Statutus, 109
Sergius Strat(?), 32
L. Licinius L. f. Sura, 6
Sutoria Surilla, 11
L. Cornelius Tacitus, 24
Themistocles, 49
Cornelius Theseus, 18
[---] Turpilla, 42
Iuli]a Tyche, 28
Valeriana, 43
Varia Iucunda, 89
Numisia Victorina, 27
Victorina, 50
Vircentius (?), 113
Zosimus (?), 110
Flavius [---]cio, 26
 – *Tribus*
Gal(eria), 8
Pal(atina), 9
Papiria, 15
Pol(lia), 37

Quir(ina), 27, 30

Serg(ia), 6, 32

– Divinitats

Iuppiter Dominus, 1, 2

Dii Manes, 12, 13, 14, 15, 17 A, 18, 26, 27, 29, 43, 49, 50, 66

– Emperadors

Augustus, 74

Tiberius, 74, 84 B

[---*August*]us [*Germanic*]us ?, 127

Hadrianus, 53

Traianus, 8

Claudius, 75

Decius, 73

Herennius Etruscus, 73, 76

Iulianus, 72

Magnentius, 71

Valerianus, 77

Gallienus, 77

– Administració estatal

Legatus Augustorum, 4

IIIvir viarum curandarum, 5

Tribunus plebis, 7

Praetor designatus, 7

Datació consular (*Serv. Cornelius Cethegus*, *L. Visellius Varro*, del 6 de febrer 24 dC), 84 B

– Administració municipal

Aedilis, 8, 9

Curator Capitoli, 9

Iudex, 9

Quaestor, 8, 9

IIvir, 8, 9, *quinquennalis*, 8

Decurio, 10

Flamen, 9, *divi Traiani Parthici*, 8

Sevir Augustalis, 11, 12

– Exèrcit

Beneficiarius, 13

Centuria Saturni, 15

Commilito, 14

Discens armat(urae), 14

Legio III (Macedonica), 54

Legio VI (Victoriosa), 54

Legio VII Gemina Pia Felix, 13, 14, 15

Legio X (Gemina), 54

miles, 13, 14, 15

Quaestor provinciae, 5, 7

Tribunus militum legionis, 5

– Origo

Augustobrigensis, 34

Bracar(augustanus), 13

Calagurritana, 33

Complutensis, 9

Neapolita, 41

– Tarraco

Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco, 8

Decuriae IIII, 9

– Provinciae

Achaia, 5

Baetica, 7

P(rovincia) H(ispania) C(iterior), 4

– Expressions notables

alumnus, 13

amen, 44

amicus, 9, 21

ann(i), 13, 14 (xlv), 15, 17 B (xxiii), 22 (xii), 25 (xviii), 26 (xx[---]), 28 (xxxviii), 29 (lxxv), 39, 45 (*tres*), 50, 58 (*n(umero) xi*)

aquae trinae, caducae, vendicare privatas, 53

bene memorii, 44

bene merens, 13, 43, 49, 50, 58

carissimus, 7

catinum habere; neminem dare; ab aliis gratis non rogare, 102

cisterna (latam, longam, altam cisternam facere pedes tot, capti modi tot), 35

civis, 13

colliberta, 43

coniungere, 28

coniux, 21, 58

consacratus, 6

contubernalis, 14

cum omne Israel, 44

cum quo vixit, 14

curare, 15, 22, 29

dies, 14 (viii), 28 (viii et semis), 39, 45 (xvii)

dulcissimus, 10, 22

ex beneficio, 53

ex fig(linis), 160

(*ex*) *officina*, 32, 165

ex praecepto, 35

ex testamento, 6, 8

ex voto, 3

exsitum (!) dare, 23

facere, 5, 13, 15, 18, 21, 22, 29, 43 (*te facere*), 46, 49, 166, 168, 169.2, 170, 172

filia, 21, 28, 29, 33, 44; *filius*, 10, 25, 42, 46, 58

heredes, 8

hic est memoria bon(a)e recordationis, 44

hic positus est, 45

hic situs est, 23, 30, 36, 46

h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur), 37

honestissima, 33

in pace, 44, 45, 58
infelicissima, 28
libens, 2
liberta, 50
maritus, 7, 11, 13, 19, 27, 33
mater, 10, 25, 33
matrona, 33
menses, 12 (VII), 28 (III), 45 (*duos*)
nepos, 22, 167
optimus, 11, 19, 21, 27; *optima*, 18
opus doliare, 160, 165
parens, 23
Parissius est, 104
pater, 29, 49
pauset anima eius, 44
pientissimus, 29; *pientissima*, 29
piissima, 28, 33
ponere, 13
pro salute, 2
pudicissima, 28, 33
quī/-ae vixit, 14, 26, 28 i 58 (*mecum*), 29, 39, 45, 50
quod constitimus quod arcemus, 28
rarissimum exemplum, 28
sacrum, 18, 26, 29, 86
sextarii, 168, 169.1, 171
sepulchrum, 51
servos (!), 23; *s(ervus)*, 168, 172; *servus Christi*, 45
sibi et suis, 17 B; *et sibi*, 19
stipendium, 13, 14
urciolus (sc. *urceus*), 111 A
uxor, 4, 18, 27, 28, 33
votum solvere, 1, 2
[---sa]cratu[---]?, 119 D

– Decoració

hedera, 23, 29, 46, 67, 77
 monogrames, 45, 112, 116, 117, 118, 129
 palma, 44, 101 A, 125 I, 125 L, 158
 menorà, 44
 crismó, 45, 129
crux, 45

– Paleografia

litterae inclusae, 37
 lletres gregues, 41, 45, 49, 129

– Llengua

grec, 35, 41, 49, 129

4.2. Topogràfic

Alcover (Alt Camp), 95

Altafulla (Tarragonès)

– els Munts, 31, 34, 35, 69, 98, 99, 100, 107, 111,

113, 125, 171

– església, 28

– restaurant El Trull, 81

Avinyonet del Penedès (Alt Penedès)

– les Gunyoles, 78

Banyeres del Penedès (Baix Penedès)

– ermita de Sant Miquel, 1

La Bisbal del Penedès (Baix Penedès)

– Mas Quefa, 64

Les Borges del Camp (Baix Camp)

– ermita de Nostra Senyora de la Riera, 22

– Parades de Sant Bartomeu, 22

Les Cabanyes (Alt Penedès)

– capella de Sant Valentí, 112

Cambrils (Baix Camp)

– castell de Vilafortuny, 90-91

– convent dels Agustins, 27

– els Masos, 124

– la Llosa, 85, 105

– mas de Benito Bru i Gil, 75

– Mas del Xaranga, 160, 161

– Mas d'en Gran, 76

– torre del Mas del Bisbe, 13

La Canonja (Tarragonès)

– carrer Bisbe Borràs, 15

– castell de Masricard, 87-89

– Mas d'Aiximus, 68

– Mas de l'Arbanès, 68

– Miralbó, 10

Castellet i la Gornal (Alt Penedès)

– la Feixa del Cintet, 83

– les Masuques, 45, 59, 72

– Can Llopart, 45, 72

Constantí (Tarragonès)

– carrer Major, 94, 33

– Centcelles, 11, 41, 52, 65, 66, 67

– Mas d'en Bosch, 65, 97

– Tomba de la Grassa, 17

Martorell (Baix Llobregat)

– església de Santa Margarida, 71

– pont romà, 54

Mont-roig del Camp (Baix Camp)

– ermita de Nostra Senyora de la Roca, 96

– la Pobla, 62

El Morell (Tarragonès), 77

La Nou de Gaià (Tarragonès), 49

Olèrdola (Alt Penedès), 16

Pacs (Alt Penedès)

- Camp del Salinar, 38
- Rectoria, 29

Els Pallaresos (Tarragonès), 44

Perafort (Tarragonès)

- entre la Pobla de Mafumet i Puigdelfí, 8
- la Barquera, 120

La Pineda (Tarragonès), 82

- Mas d'en Pons, 40, 92
- Mas d'en Gibert, 40

La Pobla de Mafumet (Tarragonès)

- indústria Dow Chemical, 19
- Mas Sardà, 19
- necròpolis de Mas Sardà, 7

Puigpelat (Alt Camp)

- Torrent de les Voltes, 32, 128, 172

Renau (Tarragonès)

- plaça de l'Església, 23

Reus (Baix Camp)

- carrer Montserrat, 86
- el Vilar, 21, 37
- els Antigons, 55, 101, 106, 109, 110, 114-117, 119, 136, 144, 146, 149, 153
- Mas d'en Corts, 57, 108, 130-134, 138, 145, 147. a1, 147.a2, 152, 156.a2-a3, 158.a1, 159.a
- Mas de Valls, 70, 135
- La Buada, 139, 141, 148, 157
- «jaciment de l'entorn de Reus», 163

La Riba (Alt Penedès)

- els Monjos, 36

Riudoms (Baix Camp)

- Mas de Gomandí, 137.a1, 142.a2, 147.a3, 154, 156.a1, 159.b, 169
- Mas d'en Toda, 63, 170
- Molins Nous, 155, 165
- Timba del Castellet, 137.a2, 142.a1

Roda de Barà (Tarragonès)

- Arc de Berà, 6

Salou (Tarragonès)

- Torre Vella, 93

- vil·la de Barenys, 121, 158.b, 164, 166
- la Burguera, 56, 167

Sant Martí Sarroca (Alt Penedès)

- Mas Fumet, 129
- Cal Novença, 24
- la Socarrada, 129
- Vinya del Taberner, 47
- Vinya Gran, 61

Sant Pere de Molanta (Alt Penedès)

- Can Xic Ferret, 30, 58
- església, 127
- Cal Pau Surià, 43, 46

Sant Pere de Ribes (Garraf)

- Allò en Ros, 48

Sant Vicenç de Calders (Baix Penedès)

- el Francàs, 80

Sitges (Garraf)

- el Vinyet, 20, 126

Subirats (Alt Penedès), 73

- Lavern, 60

Tarragona (Tarragonès)

- entre Tamarit i Torredembarra, 2
- indústria Ceratònia, 4
- Mas de la Boella, 168
- Mas dels Canonges, 14
- Mas Rabassa, Tamarit, 12, 51, 74
- Monnars, Tamarit, església, 9
- polígon Francolí / camí Vell de Salou, 84 A
- platja de l'Arrabassada, 84 B
- Torre dels Escipions, 12, 51

Torredembarra (Tarragonès), 18, 39

Torrelles de Foix (Alt Penedès)

- Mas la Berna, 42

Vallmoll (Alt Camp)

- Mas Vell, 102

Valls (Alt Camp)

- el Vilar, 26, 104

El Vendrell (Baix Penedès)

- camí de la França, 79

Vilallonga del Camp (Tarragonès)

- capella de Nostra Senyora del Roser, 50
- Font de l'Astor, 5

Vilanova i la Geltrú (Garraf)

– Darró, 103

– ermita de Sant Gervasi, 3

Vila-seca (Tarragonès)

– la Canaleta, 118, 122, 140, 143, 150-151, 162

– Mas d'en Gras, 123

Vilobí (Alt Penedès)

– Guixeres de Baix, 25

Vimbodí i Poblet (Conca de Barberà)

– Riudabella, 53

– *CIL* II², 14 = *IRAT*

2267 109 b

2268 109 c

2269 109 d

2270 109 e

2271 109 f

2272 110 a

2273 110 b

2274 110 c

2275 119 D

2276 57

2277 108 a

2278 108 b

2279 108 c

2280 33

2281 17 B

2282 17 A

2283 11

2284 67

2285 66

2286 94

2287 52

2288 65

2289 7

2290 19

2291 5

2292 50

2293 8

2294 120

2295 44

2296 102

2297 26

2298 104

2299 53

2300 32

2301 23

2302 84 B

2303 2

2304 12

2305 9

2306 51

2307 28

2308 34

2309 35

2310 no inclosa (cf. *IRAT* 69)

2311 31

2312 no inclosa (cf. *IRAT* 69)

2313 69 B

2314 no inclosa (cf. *IRAT* 69)

2315 no inclosa (cf. *IRAT* 69)

2316 no inclosa (cf. *IRAT* 69)

2317 no inclosa (cf. *IRAT* 69)

2318 no inclosa (cf. *IRAT* 69)

2319 69 B

2320 no inclosa (cf. *IRAT* 69)

4.3. Correspondències

– *CIL* II², 14 = *IRAT*

982 4

1062 14

2233 84 A

2234 40

2235 92

2236 15

2237 10

2238 89

2239 87

2240 88

2241 68

2242 118

2243 123 A

2244 123 D

2245 123 B

2246 56

2247 13

2248 27

2249 85

2250 105

2251 124 C

2252 124 B

2253 124 A

2254 124 E

2255 124 D

2256 62

2257 22

2258 63

2259 86

2260 21

2261 37

2262 70

2263 55

2264 101

2265 106

2266 109 a

– CIL II ² , 14 = IRAT		– CIL II ² , 14 = IRAT	
2321	111 A	M5	127
2322	111 B	M6	72
2323	113	M7	83
2324	125	M8	79
2325	98	M9	80
2326	99	M10	75
2327	100	M11	81
2328	107	M12	no inclosa (RIT 934)
2329	49	M13	82
2330	18	M14	76
2331	39	M15	97
2332	6	M16	75
2333	64	M17	75
2334	1	M18	77
2335	38		
2336	42		
2337	24	– RIT = IRAT	
2338	47		
2339	61	134	5
2340	112	262	90
2341	25	312	93
2342	60 A	383	33
2343	29	453	91
2344	36	903	92
2345	60 B	904	40
2346	30	905	13
2347	46	906	11
2348	43	907	66
2349	58	908	67
2350	59	909	15
2351	45	910	89
2352	16	911	88
2353	3	912	87
2354	103	913	86
2355	20	914	37
2356	126 A	915	21
2357	126 B	916	22
2358	48	917	50
2359	54	918	8
		919	2
<i>Titulus graecus</i>		920	12
		921	51
G3	41	922	9
		923	34
<i>Titulus falsus</i>		924	28
		925	31
F52	96	926	69 A
		927a	111 A
<i>Miliaria</i>		927b	111 B
		928	18
M1	71	929	39
M2	71	930	6
M3	73	931	1
M4	78	932	3

– RIT	=	IRAT
933		29
935		75
936		76
1074		44
1077		7
1080		69 B

– IRC	=	IRAT
IRC I, 1		54
IRC I, 6		45
IRC I, 7		48
IRC I, 8		59
IRC I, 9		3
IRC I, 10		36
IRC I, 11		29
IRC I, 12		30
IRC I, 13		58
IRC I, 14		43
IRC I, 15		46
IRC I, 16		60
IRC I, 164		71
IRC I, 165		72
IRC I, 167		73
IRC I, 190		38
IRC I, 191		24
IRC I, 192		42
IRC I, 193		61
IRC I, 194		129
IRC I, 195		47
IRC I, 196		25
IRC V, 14		102
IRC V, 28		103
IRC V, 48		112
IRC V, 147		16

– HEP	=	IRAT
HEP 1, 134		45
HEP 2, 674		62
HEP 2, 675		63
HEP 3, 369		14
HEP 4, 839		17
HEP 5, 757		75
HEP 5, 758		58
HEP 5, 770		87
HEP 6, 897		6
HEP 7, 247		38
HEP 7, 248		24
HEP 7, 249		61
HEP 7, 250		129
HEP 7, 253		42
HEP 7, 523		23
HEP 7, 952		35
HEP 7, 965		53
HEP 9, 244		47
HEP 10, 595		160
HEP 11, 523		23
HEP 12, 43		112
HEP 12, 84		103
HEP 12, 85		25
HEP 12, 382		44
HEP 12, 383		41
HEP 13, 685		123
HEP 15, 340		14

– Inèdites: 55, 70, 85, 101, 104, 106, 108-110, 114-119, 121-122, 124, 128

Sigles

- AE = *L'Année Épigraphique*.
 AESPA = *Archivo Español de Arqueología*.
 BAHIST = *Boletín de la Real Academia de la Historia*.
 CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*.
 CIL II², 14 = ALFÖLDY, G.: *Corpus Inscriptionum Latinarum. Inscriptiones Hispaniae Latinae. Pars septentrionalis conventus Tarraconensis. Pars altera. Tarraco et vicinia*, Berlín. [En premsa]
 DAC = *Documents d'Arqueologia Clàssica*.
 EDCS = *Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby*, <http://oracle-vm.ku-eichstaett.de:8888/epigr/epigraphik_de>.
 EDH = *Epigraphische Datenbank Heidelberg*, <<http://www.uni-heidelberg.de/institute/sonst/adw/edh/index.html.en>>.
 EE = *Ephemeris Epigraphica*.
 ELRH = DÍAZ ARIÑO, B. 2008: *Epigrafía latina republicana de Hispania*, col·lecció Instrumenta 26, Barcelona.
 ERZ = FATÁS, G.; MARTÍN-BUENO, M. 1977: *Epigrafía romana de Zaragoza y su provincia*, Saragossa.
 HABES = *Heidelberger Althistorische Beiträge und Epigraphische Studien*.
 HEP = *Hispania Epigraphica*. Base de dades a Internet: <<http://www.eda-bea.es/>>.
 ICERV = VIVES, J. 1942: *Inscripciones Cristianas de la España Romana y Visigoda*, Barcelona (1969).
 ILN III = GASCOU, J. 2002: *Inscriptions Latines de Narbonne. III. Aix-en-Provence*, París.
 ILS = DESSAU, H. 1892-1916: *Inscriptiones Latinae Selectae*, Berlín.
 IPAC = *Inventari del patrimoni arqueològic de Catalunya*.
 IRC = FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1984-2003: *Inscriptions Romaines de Catalogne*, I-V.
 IRPV III = CORELL, J. 2006: *Inscripcions romanes del País Valencià. III. Saetabis i el seu territori*, València.
 JAC = PREVOSTI, M.; GUITART, J. (ed.): *Catàleg de jaciments, conclusions i índexs* (Projecte Ager Tarraconensis, 6). [En premsa]
 JRS = *Journal of Roman Studies*.
 MEFR = *Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité*.
 PAT = Projecte Ager Tarraconensis.
 PIR = *Prosopographia Imperii Romani*.
 RIL = *Rendiconti dell'Istituto Lombardo di Scienze e Lettere*.
 RIT = ALFÖLDY, G. 1975: *Die römischen Inschriften von Tarraco*, Berlín.
 RPC = *Roman Provincial Coinage*.

TAPHA = *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*.

ZPE = *Zeitschrift für Papirologie und Epigraphik*.

Publicacions citades

- ABAD, L. 1982: *La pintura romana en España*, Alacant.
 ABASCAL, J. M. 1994: *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*, Anejos de Antigüedad y Cristianismo II, Murcia.
 ABASCAL, J. M.; CEBRIÁN, R. 2007: «Grafitos cerámicos de Segobriga (1997-2006)», *Lucentum* XXVI, 127-171.
 ABASCAL, M.; GIMENO, H. 2000: *Real Academia de la Historia. Catálogo del Gabinete de Antigüedades. 1. Antigüedades. 1.1. Catálogo de Epigrafía. 1.1.2. Epigrafía hispánica*, Madrid.
 ABAUZIT, P. 1999: «Lupatus et alii, fabricants d'amphores tardives», *Archéologie en Languedoc* 23, 175-178.
 ADSERIAS, M. 1998: *Evidències del passat. Prehistòria i món antic a Vila-seca*, Monografies de Vila-seca 20, Vila-seca.
 – 1999: «Estudi arqueològic del Cap de Salou (Salou, Tarragonès)», document inèdit dipositat als ST de Cultura de la Generalitat de Catalunya a Tarragona.
 ADSERIAS, M.; GARCÍA, M.; TEIXELL, I. 2001: «Noves troballes d'època romana a l'entorn de Tàrraco: les "Villae" del Mas dels Canonges i del Camí Vell de Salou (Tarragona, Tarragonès)», *Butlletí Arqueològic* 23, 213-248.
 ADSERIAS, M.; RAMÓN, E. 2004: «La vil·la romana del Vilar (Valls, Alt Camp)», *Quaderns de Vilaniu* 45, Valls (Tarragona), 5-18.
 – 2008: «La vil·la romana de El Vilar», a: *Història de Valls* II, Valls, 369-376.
 AGILEIUS, C. [Aguiló, Aq(u)ileius], *Epigrammata antiqu(a)e urbis Tarraconis*, ms. Escorialense del segle XVI, recollit a: ANTOLÍN, G. 1916: *Catálogo de los códices de la Real Biblioteca del Escorial*, Madrid. (T III, 24).
 ALBERTOS, M. L. 1966: *La onomástica personal primitiva de Hispania: Tarraconense y Bética*, Salamanca.
 ALCINA, J. F. 2008: «El Humanismo de Antonio Agustín», a: EGIDO, A. G.; LAPLANA, J. E. (coord.). *Mecenazgo y Humanidades en tiempos de Lastanosa: Homenaje a Domingo Ynduráin*, Saragossa, 31-50.

- ALFÖLDY, G. 1973: *Flamines Provinciae Hispaniae Citerioris*, Madrid.
- 1977: «L'Onomastique de Tarragona», a: *L'Onomastique latine* [actes du colloque international] (Paris, 13-15 octobre 1975), 293-295.
- 1978: «Der Senator Q. Gargilius Macer Aufidianus und seine Verwandten», *Chiron* 8, 361-376.
- 1991a: «Epigraphica Hispanica XII. Eine neue Inschrift aus Tarraco: *Dispensator census Sarmatici* oder *discens armature?*», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 87, 163-167.
- 1991b: *Tarraco*, *Fòrum* 8, Tarragona.
- 1996: «Der römische Bogen über der *Via Augusta* bei Tarraco und seine Inschrift», *Klio* 78, 158-170.
- 1998: «La cultura epigráfica de la Hispania romana: inscripciones, auto-representación y orden social», a: ALMAGRO-GORBEA, M. [et al.]. *Hispania. El legado de Roma*, Saragossa, 289-301.
- 2001: «Desde el nacimiento hasta el apogeo de la cultura epigráfica de Tarraco», a: HERNÁNDEZ GUERRA, L.; SAGREDO SAN EUSTAQUIO, L.; SOLANA SÁINZ, J. M.^a (ed.). *Actas del I Congreso Internacional de Historia Antigua «La Península Ibérica hace 2000 años»*, Valladolid 23-25 de Noviembre 2000, Valladolid, 2001 [2002], 61-74.
- 2003: «Sociedad y epigrafía en Tarraco», a: STYLOW, A. U.; ARMANI, S.; HURLET-MARTINEAU, B. (coord.). *Epigrafía y sociedad en Hispania durante el Alto Imperio: estructuras y relaciones sociales*, 159-176.
- 2006a: «Errores Tarraconenses: Iscrizioni mal integrate, mal lette, mal incise», a: ANGELI BERTINELLI, M. G.; DONATI, A. (ed.). *Misurare il tempo, misurare lo spazio*, Epigrafia e Antichità 25, 441-454.
- 2006b: «Las inscripciones de Tarraco en el *Corpus Inscriptionum Latinarum*: historia, problemas y perspectiva de una edición epigráfica», *Butlletí Arqueològic* 28, 75-95.
- 2007a: «Grabgedichte in Tarraco: der sozialgeschichtliche Hintergrund», a: KRUSCHWITZ, P. (ed.). *Die metrischen Inschriften der römischen Republik. Festschrift für Hans Krummrey*, Berlín, 327-340.
- 2007b: «El ejército romano en Tarraco», a: MORILLO, A. (ed.). *El ejército romano en Hispania*, Lleó, 503-521.
- ALMAGRO BASCH, M. 1952: *Las Inscripciones Ampuritanas Griegas Ibéricas y Latinas*, Barcelona.
- ÀLVAREZ, A.; GARCÍA-ENTERO, V.; GUTIÉRREZ GARCÍA-M., A.; RODÀ, I. 2009: *El marmore de Tarraco. Explotació, utilització i comercialització de la pedra de Santa Tecla en època romana I Tarraco Marmor. The Quarrying, Use and Trade of Santa Tecla Stone in Roman Times*, Tarragona.
- ÀLVAREZ, A.; PITARCH, À.: «The local materials used in the Roman break of Martorell (Barcelona, Spain), a: *Proceedings IX ASMOSIA - Tarragona 2009*. [En premsa]
- ANDREAU, J. 1987: *La vie financière dans le monde romain, les métiers de manieurs d'argent: IVe siècle av. J.-C.-IIIe siècle apr. J.-C.*, Roma.
- ANDREU, I. 1994: «Troballes arqueològiques submarines de El Maresme. Materials dipositats en el Museu de Premià de Mar», *Laietània* 9, 361-370.
- ANDREU, J. 2008: «Sentimiento y orgullo cívico en Hispania: en torno a las menciones de *origo* en la Hispania Citerior», *Gerión* 26, 1, 349-378.
- ANDREU, J.; CURULLA, O.; OTIÑA, P. 2006: «Un nuevo documento sobre los *Minicii* de Tarraco», *Butlletí Arqueològic* 28, 199-210.
- ARBEITER, A. 1989: «Der Mosaikschmuck des Grabbaues von Centcelles und der Machtwechsel von Constans zu Magnentius», *Madriider Mitteilungen* 30, 289-331.
- ARCE, J. (ed.) 2002: *Centcelles. El monumento tardorromano. Iconografía y arquitectura*, «L'erma» di Bretschneider, Roma.
- ARCE, J. 2006: «Obispos, emperadores o propietarios en la cúpula de Centcelles», *Pyrenae* 37/2, Barcelona.
- ARCO, A. del 1918: «Lápida hebraico-cristiana de Tarragona», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 495-500.
- ARQUEOCIÈNCIA 1997: «El jaciment romà del Morè (Sant Pol de Mar, Maresme)», *Excavacions arqueològiques a Catalunya* 13, Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, Barcelona, 88.
- BAKKER, J. T. 1999: *The Mills-bakeries of Ostia: description and interpretation*, Amsterdam.
- BALLART, E. 1974: «Máquinas contra la arqueología. Destrucción de restos históricos junto a Ceratonia», *La Voz de la Costa Dorada* 50 (18 de juliol de 1974), 19.
- BELTRÁN LLORIS, F.: «Los grafitos y *tituli picti* de la villa dels Munts», a: REMOLÀ, J. A. *La vil·la dels Munts*. [En premsa]
- BELTRÁN, P. 1925/27: «Lápidas romanas recientemente descubiertas en Tarragona», *BA* 25/27, 264-266, 285-295, 316-317.
- BENACH, M. 1944: *Monumentos arqueológicos del hospital de Vilafranca del Panadés*, 54-55.
- BERGES, M. 1969/70: «Informe sobre Els Munts», *BA* 69/70, 140-150.
- BERMÚDEZ, A.; MASSÓ, J. 1984-85: «El horno cerámico del Barranc de la Premsa Cremada (Botarell, Tarragona)», *Butlletí Arqueològic* 6-7, Tarragona, 63-106.
- BERNARD, H. 2007: «Nouvelles épaves hispaniques de Corse: Sud Perduto 2 (Bonifacio) et Marina di Fiori (Porto Vecchio)», a: *Comercio, redistribución y fondeadores: la navegación a vela en el Mediterráneo*,

- V *Jornadas de Arqueología Subacuática*, València, 461-471.
- BERNI MILLET, P. 1998: *Las ánforas de aceite de la Bética y su presencia en la Cataluña romana*, Col·lecció Instrumenta, 4, Barcelona.
- 2008: *Epigrafia anfòrica de La Bética. Nuevas formas de análisis*, col·lecció Instrumenta 29, Barcelona.
- BERNI MILLET, P.; CARRERAS MONFORT, C. 2001: «El circuit comercial de Barcino: reflexions al voltant de les marques amfòriques», *Faventia* 23/1, 103-129.
- BERNI MILLET, P.; CARRERAS MONFORT, C.; OLESTI I VILA, O. 2005: «La gens Licinia y el nordeste peninsular. Una aproximación al estudio de las formas de propiedad y de gestión de un rico patrimonio familiar», *AESPA* 78, 167-187.
- BERNI MILLET, P.; CARRERAS MONFORT, C.; REVILLA CALVO, V. 1998: «Sobre dos nuevos Cornelii del vino tarraconense», *Laietania* 11, 109-124.
- BERNI MILLET, P.; REVILLA CALVO, V. 2008: «Los sellos de las ánforas de producción tarraconense: representaciones y significado», a: *La producció i el comerç de les àmfores de la Provincia Hispania Tarraconensis, Homenatge a Ricard Pascual Guasch (Barcelona, 17-18 novembre 2005)*, Monografies 8, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, 95-111.
- BIRLEY, A. R. 2005: *The Roman Government of Britain*, Oxford.
- BONNEVILLE, J. N. 1980: «Le monument épigraphique et ses moulurations», *Faventia* 2/2, 75-98.
- BOSCH, F.; DÍAZ, M.; MACIAS, J. M.: «La vil·la romana de la Burguera (Salou, *ager Tarraconensis*): avanç preliminar», a: *Les vil·les romanes a la Tarraconense. Implantació, evolució i transformació, Actes del simposi (Lleida, 2007)*, Institut d'Estudis Ilerdencs. [En premsa]
- BOST, J.-P.; CAMPO, M.; COLLS, D.; GUERRERO, V.; MAYET, F. 1992: *L'épave Cabrera III (Majorque)*, Publications du Centre Pierre Paris, 23, París.
- BOY, I. 1996: *Recopilación sùssinta de las antigüedades romanas se allan del tiempo de los emperadores romanos en la ciudad de Taragona y sus sercanias* (ms. 1713), edició facsimil amb el títol *Antigüedades romanas de Tarragona*, pròleg de Géza Alföldy, estudi crític de Jaume Massó, Tarragona.
- BRUNO, M. G. 1962: «I Sabini e la loro lingua», *Rendiconti dell'Istituto Lombardo di Scienze e Lettere* 96, 565-640.
- CABALLOS, A. 1990: *Los senadores hispanorromanos y la romanización de Hispania (siglos I-III) 1. Prosopografía I-II*, Écija.
- CABRELLES, I. 2008: «El taller de Mas de Corts (Reus, Baix Camp) i la indústria terrissaire d'època alt-imperial a l'Ager Tarraconensis», treball d'investigació inèdit per a la obtenció del Diploma d'Estudis Avançats dirigit per J. Remesal, Barcelona.
- CADOTTE, A. 2007: *La romanisation des dieux: l'interpretatio romana en Afrique du Nord sous le Haut-Empire*, Religions in the Graeco-Roman World 158, Leiden.
- CAGNAT, R. 1914: *Cours d'Épigraphie latine*, París.
- CAMPEDELLI, C.: «Ein neuer Meilenstein aus Tamarit (Tarragona)», *Butlletí Arqueològic*. [En premsa]
- CANCELA, M. L. 2002: «Aspectos monumentales del mundo funerario hispano», a: VAQUERIZO, D. (ed.). *Espacio y usos funerarios en el Occidente romano. Actas del Congreso Internacional*, 1, Còrdova, 163-180.
- CANTERA, F.; MILLÁS, J. M. 1956: *Las inscripciones hebraicas de España*, Madrid.
- CARRERAS, C. 1997: «Los *beneficarii* y la red de aprovisionamiento militar de Britannia e Hispania», *Gerión* 15, 151-176.
- CASTELLANO, A. 1984: «La inscripció votiva romana del turó de Sant Gervasi», apèndix inclòs dins de LÓPEZ MULLOR, A.: «Establiment ibèric i romà de Darró», a: *Memòria 1984*, 148-150.
- CEBRIÀ, A.; RIBÉ, G.; SENABRE, M. R. 1992: «L'arqueologia de l'Alt Penedès: estat de la qüestió als anys 90», *Miscel·lània Penedesenca* xv, 39-135.
- CLARIANA, J. F.; GARÍ, R. I.; BONAMUSA, J.; JUHÉ, E. 2000: «Aportacions a l'estudi del criptopòrtic de can Modolell (Cabrera de Mar)», *Sessió d'Estudis Mataronins* 17, 165-200.
- CLAVERIA, M. 2001: *Los sarcófagos romanos de Cataluña (CSIR)*, Múrcia.
- COMAS SOLÀ, M. 1997: *Baetulo. Les marques d'àmfora*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
- COMES, R.; RODÀ, I. 2002 (ed.): *Scripta manent. La memoria escrita de los romanos (catálogo de la exposición - Barcelona MAC 2002-2003)*, Barcelona.
- CORTÉS, R.; ESCOLÀ, J. M. 1986-87: «Una inscripció recuperada», *Butlletí Arqueològic* 8-9 (èp. v), Tarragona, 55-57.
- DE ROSSI, G. B. 1857: «Antichi mulini in Roma e nel Lazio», *Annali dell'Istituto di Corrispondenza Archeologica di Roma*, 1857, 274-281.
- DI STEFANO MANZELLA, I. 1987: *Mestiere di epigrafista. Guida alla schedatura del materiale epigrafico lapideo*, Roma.
- DÍAZ, M.; BOSCH, F.; MACIAS, J. M. 2004a: «Vil·la romana de la Burguera: memòria d'excavació de les campanyes 2001-2002», memòria d'excavació inèdita, Codex.
- 2004b: *Memòria de les excavacions realitzades en la vil·la romana de la Burguera, Salou (Tarragonès). Gener-maig de 2001. Març-maig de 2002*, Codex, 30 de juny de 2004.
- DÍEZ DE VELASCO, F. 1998: *Termalismo y Religión. La sacralización del agua termal en la Península Ibérica y el norte de Africa en el mundo antiguo*, Madrid.

- DORNSEIFF, F. 1925: *Das Alphabet in Mystik und Magie* (2 ed.), Leipzig 1925 (edició anastàtica Leipzig 1994).
- DRESSEL, H. 1878: «Ricerche sul Monte Testaccio», *Annali dell'Istituto di Corrispondenza Archeologica* 50, 118-192.
- DUPRÉ, X. 1987: «Els monuments funeraris», a: *Guia arqueològica Tarraconense*, Tarragona.
- 1993: *L'arc romà de Berà (Hispania Citerior)*, Roma.
- 1998: «Los arcos honoríficos», a: *Hispania: el legado de Roma: en el año de Trajano* (catàleg de l'exposició), La Lonja-Zaragoza, setembre-novembre de 1998, 159-162.
- 2006 (ed.): *Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*, Fòrum 12, Tarragona.
- DURAN, M.; MASSÓ, J. 2002: «Ein neuer griechischer Grabstein im spätrömischen Tarraco», *ZPE* 140, 64-68.
- FABIÃO, C. 1997: «Duas questões sobre as ânforas da Lusitânia», *Al-Madan* 6, II série, 59-68.
- FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1990: «Recrutement et promotion des élites municipales dans le nord-est de l'Hispania Citerior sous le Haut-Empire», *MEFRA* 102, 2, 525-539.
- FÉRET, G.; SYLVESTRE, R. 2008: *Les graffiti sur céramique d'Augusta Raurica*, Forschungen in Äugst 40, Äugst.
- FERRATÉ, R. 1915: «L'origen de Reus», *Butlletí de l'Associació Excursionista de Reus* 8, Reus, 95-103.
- FEUGÈRE, M. 2004: «L'instrumentum, support d'écrit», a: FEUGÈRE, M.; LAMBERT, P.-Y. *L'écriture dans la société gallo-romaine*, 53-65.
- FEUGÈRE, M.; LAMBERT, P.-Y. (ed.) 2004: *L'écriture dans la société gallo-romaine*, Gallia 61, 1-192.
- FISHWICK, D. 1999: «The "Temple of Augustus" at Tarraco», *Latomus* 58, 121-138.
- FITA, F. 1893: «Noticias», *BAHIST* 22, 471-480.
- FREED, J. 1998: «Stamped Tarraconensian Dressel 2-4 Amphoras at Carthage», a: *Segon Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Badalona, 350-356.
- GALSTERER, H. 1971: *Untersuchungen zum römischen Städtewesen auf der Iberischen Halbinsel*, Madrider Forschungen 8, Berlín.
- GAMER, G. 1989: *Formen römischer Altäre auf der Hispanischen Halbinsel*, Magúncia.
- GARCÍA TARGA, J. [2009]: *Els romans a Sitges*. [Catàleg de l'exposició]
- GARCÍA, M.; MACIAS, J. M.; TEIXELL, I. 1999: «Necròpoli de la vil·la dels Munts», a: PALOL, P. de; PLADEVALL, A. (ed.). *Del romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 278-279.
- GEBELLÍ, P. 1995: «La producció d'àmfores al Camp de Tarragona a l'Alt Imperi», tesi de llicenciatura inèdita, Tarragona.
- 2007: *El Roquís (Reus, Baix Camp). Una bòbila romana a l'ager de Tàrraco. Poblament rural, producció ceràmica i comerç a les nostres contrades en època romana*, Rosa de Reus 124, Reus.
- GIBERT, A. M. 1988: *Callípolis-Salauris. Aplec documental de notícies històriques: Solcina (Vila-seca), La Pineda, Port de Salou, Platja de Barenys i Vilafortuny*, Monografies de Vila-seca i Salou 13, Vila-seca i Salou.
- GILLIAM, J. F. 1946: «*Milites caligati*», *TAPHA* 77, 183-191 (= GILLIAM, J. F. 1988: *Roman Army papers*, Amsterdam, 43-51).
- GIRÓ, F. 1959: «Una lápida romana en Sant Pere Molanta», *Ampurias* XXI, 304-305.
- 1960-1961: «Notas de arqueología de Cataluña y Baleares (Subirats Lavern)», *Ampurias* XXII-XXIII, 348-350.
- 1964-1965: «Notas de arqueología de Cataluña y Baleares. Tarragona», *Ampurias* XXVI-XXVII, 322-330.
- 1971: *El Eco de Sitges*, 24/1/1971.
- GIRÓ, P. 1968: «Un miliario en San Vicente de Calders», *Dyonisos* 125, Vilafranca del Penedès.
- GÓMEZ PALLARÈS, J. 1997: *Edición y comentario de las inscripciones sobre mosaico de Hispania. Inscripciones no cristianas*, Roma.
- 2002: *Poesia epigràfica llatina als Països Catalans: edició i comentari*, Barcelona.
- GONÇALVES GUIMARÃES, J. A. 1999: «Ceràmica arqueològica do Museu de Ermamoira», a: BARROCA, M. J. (coord.). *Carlos Alberto Ferreira de Almeida - In memoriam* (vol. 1), Universidade do Porto, Porto, 77-89.
- GORGES, J. G. 1979: *Les villas hispano-romaines. Inventaire et problématique archéologiques*, París.
- GOROSTIDI, D.: «El paisaje epigráfico tarraconense en época tardoantigua: las inscripciones paleocristianas», a: ANDREU, J.; PASTOR, S.; ESPINOSA, D. (ed.). *Mors Omnibus Instat. Aspectos arqueológicos, epigráficos y rituales de la muerte en el Occidente Romano* (UNED, Tudela 16-18 de octubre 2009). [En premsa, a]
- «La vida quotidiana a la vil·la: els grafits sobre *instrumentum*», a: JÁRREGA, R.; PREVOSTI, M. (ed.). *Els Antigons (Reus, Baix Camp). Una vil·la romana senyorial de l'ager Tarraconensis*. [En premsa, b]
- GOROSTIDI, D.; LÓPEZ, J. 2008: «Nou fragment de la inscripció paleocristiana RIT 1036», *Butlletí Arqueològic* 30, 141-149.
- GOROSTIDI, D.; LÓPEZ, J.; PREVOSTI, M.; FIZ, I.: «Propietaris de vil·les de l'ager Tarraconensis (a la dreta del Francolí) s. I-III. Proposta per a un catàleg», a: PREVOSTI, M.; GUITART, J.; LÓPEZ, J. (ed.): *Actes del simposi «L'ager Tarraconensis. Paisatge, poblament, cultura material i història» (Tarragona, 27 i*

- 28 d'octubre de 2010) (Ager Tarraconensis, 5). [En premsa]
- GROS, P. 2006: *L'architecture Romaine 2: Maisons, palais, villas et tombeaux*, París (1998).
- GROSSI GONDI, F. 1920: *Trattato di epigrafia cristiana latina e greca del mondo romano occidentale*, Roma.
- GÜELL, M. 1990: «Excavació a la Plaça dels Àngels (Tarragona)», memòria d'excavacions inèdita, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.
- 1992: *Memòria de l'excavació al carrer de la Unió, 5*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.
- GUITART, J.; PALET, J. M.; PREVOSTI, M. 2003: «La Cossetània oriental de l'època ibèrica a l'antiguitat tardana: ocupació i estructuració del territori», a: *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès*, Ed. Generalitat de Catalunya. Barcelona, 129-161.
- *Forma Orbis Romani. Tarraco 1*, Ed. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona. [En premsa]
- GURT, J. M.; MACIAS, J. M. 2002: «La ciudad y el *territorium* de Tarraco: el mundo funerario», a: VÁQUERIZO, D. (ed.). *Espacio y usos funerarios en el Occidente romano. Actas del Congreso Internacional*, 1, Còrdova, 87-112.
- GURT, J. M.; RODÀ, I. 2005: «El Pont del Diable. El monumento romano dentro de la política territorial augustea», *AESPA* 78, 147-165.
- GUTIÉRREZ GARCIA-MORENO, A. 2009a: *Roman Quarries in the Northeast of Hispania (Modern Catalonia)*, Tarragona.
- 2009b: «Les pedreres de Tàrraco», a: *Tàrraco, pedra a pedra. Catàleg de l'exposició (Tarragona, 10 de juny al 22 de novembre de 2009)*, Tarragona, 18-27.
- HAENSCH, R. 1997: *Capita provinciarum. Statthalter-sitze und Provinzverwaltung in der römischen Kaiserzeit*, Kölner Forschungen 7, Magúncia.
- HALFMANN, H. 1986: *Itinera principum. Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im Römischen Reich*, HABES 2, Stuttgart.
- HAUSCHILD, Th.; ARBEITER, A. 1993: *La villa romana de Centcelles*, Madrid.
- HAUSCHILD, Th.; MARINER S.; NIEMEYER, H. G. 1966: «Torre de los Escipiones. Ein römischer Grabturm bei Tarragona», *Madriider Mitteilungen* 7, 162-188.
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1866: «Arqueología», *Diari de Tarragona* (12 de julio de 1866).
- 1888: «Basílica bizantina de Centcelles y duración del paganismo en la ciudad de Tarragona», apèndix d'*El Pretorio de Augusto en Tarragona. Estudios histórico-arqueológicos en indagación de los principales acontecimientos ocurridos en su recinto desde su fundación hasta la invasión de los árabes*, Tarragona, 67-90.
- HERNÁNDEZ, R. 2001: *Poesía latina sepulcral de la Hispania romana: estudio de los tópicos y sus formulaciones*, Cuadernos de Filología, Anejo XLIII, València.
- HUÉLAMO, M. J. 2004: *Inventari Patrimoni Cultural d'Avinyonet del Penedès. Memòria tècnica*, Barcelona.
- JÁRREGA, R. 1992: «Aproximació a l'estudi de l'antiguitat tardana a les comarques del Garraf, Alt Penedès i Baix Penedès», *Olerdulae* (any XVII, gener-desembre 1992), 53-112.
- 1995: «Les àmfores romanes del Camp de Tarragona i la producció de vi tarraconense», *Revista d'Arqueologia de Ponent* 5, Lleida, 179-194.
- 1996: «Poblamiento rural y producción anfórica en el territorium de Tarraco», *Journal of Roman Archaeology* 9, 471-483.
- 1998: «La producció amforal romana del Camp de Tarragona. Estat de la qüestió», a: *Segon Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Badalona, 430-437.
- 2002: «Nuevos datos sobre la producción anfórica y el vino de Tarraco», a: RIVET, L.; SCIALLANO, M. (ed.). *Vivre, produire et échanger: reflets méditerranéens. Mélanges offerts à Bernard Liou*, Archéologie et Histoire Romaine 8, Montagnac, 429-444.
- 2009: «La producció vinícola i els tallers d'àmfores a l'Ager Tarraconensis i l'Ager Dertosanus», a: PREVOSTI, M.; MARTÍN I OLIVERAS, A. (ed.). *El vi tarraconense i laietà: ahir i avui*, Documenta 7, Tarragona, 99-123.
- JÁRREGA, R.; OTIÑA, P. 2008: «Un tipo de ánfora tarraconense de época medioimperial (siglos II-III): la Dressel 2-4 evolucionada», a: *SFECAG, Actes du Congrès de L'Escala-Empúries*, Marsella, 281-286.
- JÁRREGA, R.; PREVOSTI, M. (ed.): *Els Antigons (Reus, Baix Camp). Una vil·la romana senyorial de l'ager Tarraconensis*, Tarragona. [En premsa]
- JÁRREGA, R.; SÁNCHEZ, E. 2008: *La vil·la romana de Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès)*, Tarragona.
- JORDÀ, A. 1992: *El «Repertorio...» de Mn. Salvador Babbot (1796-1874)*, Monografies de Vila-seca i Salou 16, Vila-seca i Salou.
- JORDÁN, A. 2003: «Formas de representación pública de séviros augustales en la provincia Hispania citerior», *Hispania Antiqua* 27, 95-113.
- KAJANTO, I. 1982: *The Latin Cognomina*, Roma.
- KUBITSCHKE, M. 1889: *Imperium Romanum tributim discriptum*, Praga.
- LABORDE, A. 1806: *Voyage Pittoresque et Historique de l'Espagne*, París. [Viatge pintoresc i històric, traducció i pròleg d'Oriol Valls i Subirà, notes de Josep Massot i Muntaner, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1974-1975].
- LAUBENHEIMER, F.; BÉRAUD, L.; GÉBARA, C. 1991: «Les vides sanitaires et les amphores de la Porte d'Orée à Fréjus (Var)», *Gallia* 48, 229-265.

- LAUBENHEIMER, F.; SCHMITT, A. 2009: *Amphores vinaires de Narbonnaise. Production et grand commerce. Création d'une base de données géochimiques des ateliers*, Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée 51, Bocard, Paris.
- LE BOHEC, Y. (ed.) 2000: *Les légions de Rome sous le haut-empire. Actes du congrès de Lyon (17-19 septembre 1998) rassemblés et édités par Yann Le Bohec avec la collaboration de Catherine Wolff*, Lió.
- LE ROUX, P. 1982: *L'armée romaine et l'organisation des provinces ibériques d'Auguste à l'invasion de 409*, Publications du Centre Pierre Paris 8, Paris.
- 1992: «L'armée romaine sous les Sévères», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 94, 261-268.
- 1999: «Ejército y sociedad en la Tarraco romana», *Butlletí Arqueològic*, 19/20, 1997/98, 83-107.
- LIU, B. 1987: «L'exportation du vin de Tarraconaise d'après les épaves», a: *Primer Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Badalona, 271-284.
- LLORAC SANTIS, S. 1989: *Sant Martí Sarroca, pòsit del temps: descripció general del municipi*, Alt Penedès, Ajuntament de Sant Martí Sarroca.
- LÓPEZ MULLOR, A. 1998: «El centre productor d'àmfores de Sant Boi de Llobregat (Barcelona)», a: *Segon Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Badalona, 233-245.
- LÓPEZ MULLOR, A.; FIERRO, J. 1990: «La época romana en Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelona)», *Espacio, Tiempo y Forma (Prehistoria y Arqueología)* III, 203-254.
- LÓPEZ MULLOR, A.; FIERRO, X.; CAIXAL, À. 1997: «Ceràmica dels segles IV al X procedent de les comarques de Barcelona», a: *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*, Arqueomediterrània 2, Barcelona.
- LÓPEZ MULLOR, A.; FIERRO, X.; CAIXAL, À.; CASTELLANO, A. 1992: *La primera Vilanova. L'establiment ibèric i la vil·la romana d'Arró, Darró o Adarró de Vilanova i la Geltrú. Síntesi dels resultats de les darreres recerques arqueològiques i històriques*, Diputació de Barcelona.
- LÓPEZ MULLOR, A. [et al.] 1992: *Arqueologia, història i art de l'església de Sant Valentí de les Cabanyes*, Estudis i Documents de Les Cabanyes 1, les Cabanyes.
- LÓPEZ VILAR, J. 1993: *La vil·la romana de la Barquera (Perafort, Tarragona)*, Arqueologia d'Intervenció 3, Tarragona.
- 1999: «Contribución a la prosopografía senatorial hispánica: L. Fulvius Numisianus, adlectus tarracoenense», *AESPA* 72, 281-286.
- 2006a: *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tàrraco. El temple septentrional i el complex martiriàl de Sant Fructuós* (vol. I-II), Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.
- 2006b: «El poblament rural del camp de Tarragona en època romana: assaig de síntesi», *Butlletí Arqueològic* 28 (èp. v), Tarragona, 97-135.
- 2008: «El Camp de Tarragona en temps dels romans», a: VERGÈS, Josep M.; LÓPEZ, Jordi (coord.): *Història de Valls. Volum II: Prehistòria i Història Antiga*, Institut d'Estudis Vallencs, Valls, 329-350.
- LÓPEZ, J.; PIÑOL, J. 1995: «El món funerari en època tardana al Camp de Tarragona», *Butlletí Arqueològic* 17 (èp. v), Tarragona, 65-120.
- LOSTAL, J. 1992: *Los miliarios de la provincia tarracoenense (conventus tarraconense, caesaraugustano, cluniense y cartaginense)*, Institución Fernando el Católico, Saragossa.
- MACIAS, J. M. 2008: «Tarragona visigoda. ¿Una ciudad en declive?», *Zona Arqueológica, Museo Arqueológico Regional. Comunidad de Madrid* 9, 293-302.
- MACIAS, J. M.; MENCHÓN, J. J.; MUÑOZ, A. 1999: «Món funerari del territori de Tàrraco», a: PALOL, P. de; PLADEVALL, A. (ed.). *Del romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 275-278.
- MACMULLEN, R. 1982: «The Epigraphic Habit in the Roman Empire», *American Journal of Philology* 103, 233-246.
- MARCO, F.; RODÀ, I. 2008: «A latin *defixio* (Sisak, Croatia) to the river god Savus mentioning L. Licinius Sura, *hispanus**», *VAMZ (Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu)*, 3 167-198.
- MARICHAL, R. 1988: *Les Graffites de la Graufesenque*, coll. Suppl. *Gallia* XLVII, Paris.
- MASRIERA, A. 1912: «Una necrópolis romana en Reus», *Museum* 2, 121-122.
- MASSANELL, A. 1981: «Testament de Pere Febrer, cavaller (1407)», *Miscel·lània Penedesenca* 1981 IV, 123-150.
- MASSÓ, J. 1978: *Reus. Prehistòria i Antiguitat*, Ajuntament de Reus, Reus.
- 1983a: «La Roca i el seu entorn, important nucli de jaciments arqueològics», *Ressò Mont-roigenc* 6 (tercer trimestre de 1983), Mont-roig del Camp, 14-16.
- 1983b: «El forn romà de l'Espluga Pobra de Reus», *Actualitat de Reus* 47, Reus, 7.
- 1985a: «El primer fragment d'inscripció romana trobat a Riudoms» (J. Massó, amb un dibuix d'E. Ramón), *L'Om* 196, 17.
- 1985b: «Notes per a una biografia de Lluís Pons d'Icart (1518/20-1578)», a: *Treballs Canongins*. 1985, 63-102.
- 1985c: «La Via Augusta al seu pas per la Costa Daurada. Fixació del tram Tàrraco-Tria Capita», a: *XXIX Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*, Sitges, 111-119.

- 1986: «Un fragment d'inscripció romana trobat al terme de Mont-roig del Camp», *Ressò Mont-roigenc* 16.
- 1987: «El terme d'Alcover a l'Antiguitat», a: *Alcover. Estat de la qüestió*, Alcover, 37-56.
- 1989: «Notes sobre escultures i inscripcions romanes a la Tarragona dels segles XVI, XVIII i XIX», *Faventia* 11, 83-108.
- 1990a: «Notes per a l'estudi del terme de Constantí a l'Antiguitat», *Centre d'Estudis de Constantí* 5, Tarragona, 19-22.
- 1990b: *El terme de Cambrils a l'Antiguitat. Una aproximació arqueològica*, Cambrils.
- 1990c: «Notas sobre un miliario desaparecido de la Vía Augusta, entre las mansiones de Tárraco y Oleastrum», a: *Simposio sobre la red viaria en la Hispania romana*, Saragossa, 347-354.
- 1990d: «Sobre la troballa visigòtica de la Grassa (Algunes correccions i un apèndix)», *Centre d'Estudis de Constantí* 6, Tarragona.
- 1990e: «La inscripció romana de Salou», *Revista del Centre de Lectura* 29.
- 1992: «Notes sobre la inscripció romana (RIT 912) del Castell de Masricart», a: *Treballs Canongins*. 1992, 163-176.
- 1994: «Una nova inscripció romana recuperada a La Canonja», *Centre d'Estudis Canongins Ponç de Castellví. Circular Informativa* 36 (desembre 1994), [3].
- 1996: «Restes arqueològiques», *Nou Diari* 2010 (2 set. 1996), Reus, 4-5.
- 1997: «Alcover i la romanització del Camp de Tarragona», a: *Alcover, una història*, Centre d'Estudis Alcoverencs, Alcover, 33-52.
- 1998a: «Troballes d'època romana a la zona de la Boella», *Estudis de Constantí* 14, Tarragona, 17-27.
- 1998b: «Dades sobre la producció d'àmfores de vi romanes en el sector occidental del Camp de Tarragona», a: *Segon Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Badalona, 283-288.
- 1999: «Troballes arqueològiques a Constantí, a mitjan segle XIX (1849-1859)», *Estudis de Constantí* 15, 7-18.
- 2002a: «Sobre la inscripció de la Calagurritana Sulpicia (RIT 383), trobada a Constantí», *Estudis de Constantí* 18, 7-22.
- 2002b: «En el MNAT es conserven quatre inscripcions romanes que procedeixen de la Canonja», *Estímul* 267 (març 2002) (la Canonja).
- 2003a: «Reus Antic», a: ANGUERA, P. (dir.). *Història General de Reus. Vol. 1: Dels orígens a la fi de l'Edat Mitjana*, Reus, 48-84.
- 2003b: «Informe preliminar sobre la torre de la partida de Miralbó», a: *Treballs Canongins*. 2003, 13-19.
- 2004: «La recuperació arqueològica de Tárraco en el siglo XVIII», a: CACCIOTTI, B.; DUPRÉ, X.; BELTRÁN, J. (coord.) *Iluminismo e ilustración: le antichità e i loro protagonisti in Spagna e in Italia nel XVIII secolo*, Roma, 215-229.
- 2006: «L'escultura de Bacus procedent del Murtrar (Riudoms)», *Informatiu Museus* 33 (època III, gener del 2006), 4-5.
- MASSÓ, J.; GIMENO, H.: «Un nuevo manuscrito del siglo XVIII sobre epigrafía tarraconense», a: *Jornadas de Historiografía Documentos inéditos para la Historia de la Arqueología, Museo Arqueológico Nacional, Madrid, 31 de mayo - 1 de junio de 2007*. [En premsa]
- MASSÓ, J.; RAMÓN, E. 1984a: «La inscripció romana del carrer de Montserrat», *Actualitat de Reus* 54 (4 de gener de 1984).
- 1984b: «Un sarcòfag romà amb inscripció trobat a les Borges del Camp», *Reus. Setmanari de la ciutat*, Reus, 3.
- 1986: «Localització d'una vil·la romana a les Parades de Sant Bartomeu», *La Borja* 8, Borges del Camp, 12-13.
- MAURI, A. 2006: «La configuració del paisatge medieval: el comtat de Barcelona fins al segle X, Barcelona», tesi doctoral inèdita, consultable en línia: <<http://www.tesisenxarxa.net/TDX-0929106-110301>>.
- MAYER, M. 1995: «Las inscripciones pintadas en Hispania. Estado de la cuestión», a: SOLIN, H.; SALOMIES, O.; LIERTZ, U.-M. (ed.). *Acta Colloquii Epigraphici Latini Helsingiae 3.-6, sept. 1991 habiti (Comment. Human. Litt. 104)*, Hèlsinki, 79-91.
- 1997: *Aspectes de la Catalunya del segle II*, Barcelona.
- 2006: «Italia no solo un modelo. La integración de los miembros de algunas comunidades indígenas del interior del *conventus Caesaraugustanus* y su relación con el *Tarraconensis*», a: SARTORI, A.; VALVO, A. (ed.). *Hiberia - Italia, Italia - Hiberia. Convegno Internazionale di Epigrafia e Storia Antica. Gargnano - Brescia (28-30 aprile 2005)*, Milà, 447-465.
- 2008: «*Opercula*, los tapones de ánfora: un indicador económico controvertido», a: HAINZMANN, M.; WEDENIG, R. (ed.). *Instrumenta Inscripta Latina II. Akten des 2. Internationalen Kolloquiums Klagenfurt 2005*, Klagenfurt.
- MAYER, M.; MIRÓ, M.; PEREA, R. 1993: «La inscripció de la Torre dels Escipions», a: *La Torre dels Escipions*, Generalitat de Catalunya - Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Tarragona, 16-21.
- MAYER, M.; POBLET, M. 1992: «Una inscripció romana a Riudabella», *Aplec de Treballs* 10, 143-150.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1985: «L'epigrafia romana a Catalunya, estat de la qüestió i darreres novetats», *Fonaments* 5, 161-186.
- 1987: «L'epigrafia romana a Catalunya. Estat de la qüestió i darreres troballes», *Fonaments* 6, 193-218.
- 1988: «Epigrafia», *Fonaments* 7, 195-263.
- 1996: «Epigrafia», *Fonaments* 9, 303-347.

- 1999: «Una nova inscripció de Sant Martí Sarroca», *Sylloge Epigraphica Barcinonensis* III, 139-141.
- 2002: «Darrerres troballes i estat actual de la recerca epigràfica a Catalunya», *Tribuna d'Arqueologia* (1998-1999), 277-286.
- MEDNIKAROVA, I. 2001: «The Use of Θ in Latin Funerary Inscriptions», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 136, 267-276.
- MELCHOR, E. 2003: «Indicaciones y omisiones del rango personal de los dedicantes en los homenajes estatuarios realizados en los municipios y colonias hispano-romanos», *Salduie* 3, 129-141.
- Memòria 1984. *Servei de Catalogació i Conservació de Monuments de la Diputació de Barcelona*, Barcelona (1986).
- MIRÓ, C. 1992: «La arquitectura termal medicinal de época romana en Catalunya: las termas de Caldes de Montbui como ejemplo», *Espacio, Tiempo, Forma*, 255-276.
- 1988: *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I aC - I dC)*, BAR International Series 473, Oxford.
- MIRÓ, J. 1981-1982: «Les marques C. Mvssidi Nepotis i Philodamus i la producció d'àmfores Dressel 28 i Dressel 7/11 a Catalunya», *Pyrenae* 17-18, 139-164.
- MÓCSY, A.; FELDMANN, R.; MARTON, E.; SZILÁGYI, M. 1983: *Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpiniae cum indice inverso (Diss. Pann. III 1)*, Budapest.
- MONTÓN, F. 1976-77: «El miliario de Morell», *Boletín Arqueológico*, época IV, fasc. 133-140, Tarragona, 45-47.
- MUNDÓ, A. M. 1998: «Límits territorials de les diòcesis catalanes en l'Antiguitat tardana», *Obres Completes, I. Catalunya 1. De la romanitat a la sobirania*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- MUÑOZ, M. T. 1995: *Tradición formular y literaria en los epitafios latinos de la Hispania Cristiana* (Veleia, Anejos, Ser. Minor 7), Vitòria.
- NAVARRO, F. J. 1999: «El retorno a las ciudades de la aristocracia romana. Los senadores hispanos», a: RODRÍGUEZ NEILA, J. F.; NAVARRO SANTANA, F. J. (ed.). *Élites y promoción social en la Hispania Romana*, Pamplona, 167-199.
- 2003: «Senadores y ciudades en el Occidente mediterráneo», a: RODRÍGUEZ NEILA, J. F.; CASTILLO GARCÍA, C.; NAVARRO, F. J. (coord.). *Sociedad y economía en el occidente romano*, Pamplona, 45-72.
- NAVARRO SÁEZ, R. 1999: «Miliarios de la vía Augusta i els seus ramals», a: PALOL, P. de; PLADEVALL, A. (ed.). *Del romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 125-127.
- NIQUET, H. 2004: «Jews in the Iberian Peninsula in Roman Times», *Scripta Classica Israelica* 23, 159-182.
- 2007: «Christians at late Roman Tarraco: a reappraisal of the evidence», a: MAYER, M.; BARATTA, G.; GUZMÁN, A. (ed.). *XII Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae: Provinciae Imperii Romani inscriptionibus descriptae: Barcelona, 3-8 Septembris 2002*, Barcelona, 1021-1027.
- NOLLA, J. M. 1980: «Excavacions arqueològiques a Girona: La Caserna d'Alemanys», *Cypsela* 3, 179-192.
- 2008: «La producció de les àmfores tarraconenses a la Catalunya septentrional», a: *La producció i el comerç de les àmfores de la Provincia Hispania Tarraconensis, Homenatge a Ricard Pascual Guasch (Barcelona, 17-18 novembre 2005)*, Monografies 8, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, 163-175.
- NOLLA, J. M.; RODÀ, I.: «Novedades en el tramo N de la vía Augusta», a: *Actas del Simposio Internacional «Aspectos de la red viaria hispano-romana»*, Museo Nacional de Arte Romano, Màrida. [En premsa]
- Nou Diari* 1995: «Troben un pedestal funerari romà a l'ermita de Molnars», *Nou Diari* (Reus), 17 de setembre de 1995, 9.
- NOX, D. 1993: *Jewish Inscriptions of Western Europe 1. Italy (excluding the City of Rome), Spain and Gaul*, Cambridge.
- OLLÉ, A.; VALLVERDÚ, J. 2000: «Excavació de noves estructures a la vil·la romana de Paret Delgada (la Selva del Camp, Baix Camp)», a: *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, DAC 3, Tarragona, 223-229.
- OLMER, F. 2003: *Les amphores de Bibracte - 2. Le commerce du vin chez les Eduens d'après les timbres d'amphores. Catalogue des timbres de Bibracte (1984-1998)*, Collection Bibracte 7, Glux-en-Glenne.
- ORS, A. d' 1963: «Miscelánea epigráfica», *Emerita* xxxi, 139-140.
- ORTALLI, J. 2006 (ed.): *Vivere in villa. Le qualità delle residenze agresti in età romana. Atti del Convegno. Ferrara - gennaio 2003*, Florència.
- OTIÑA, P. 2005: *La vil·la romana dels Munts (Altafulla). Excavacions de Pedro Manuel Berges Soriano*, Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia, Fundació Privada Liber 1, Tarragona.
- 2006: «Excavacions arqueològiques a la plaça de l'Església d'Altafulla (Tarragonès). Noves aportacions històrico-arqueològiques», a: *Estudis altafullencs. Centre d'Estudis d'Altafulla* 30, 7-28.
- OXE, A.; COMFORT, H. 2000: *Corpus vasorum Arretinorum: a catalogue of the signatures, shapes and chronology of Italian sigillata*, Bonn.
- PALAO, J. J. 2000: «Familia y matrimonio en el ejército imperial hispano», *Hisp. Ant.* 24, 101-124.